

FROM EDUCATION TO PEACE

VREDE

HARMONIE

SOLIDARITEIT ONTWAAKT OP HET MLO!

RESPECT

KARAKTER

Naam: Anjali Peters- Kuldip Singh

Datum: 1 oktober 2025

Begeleider: Koen Schaap

Montessori Lyceum Oostpoort

SAMENVATTING

Het praktijkonderzoek “From education to peace” is uitgevoerd op het Montessori Lyceum Oostpoort (hierna: MLO), onderdeel van de scholengemeenschap Montessori Scholen Amsterdam (hierna: MSA). Het MLO is een multiculturele school met een diverse leerlingenpopulatie. Hierdoor is sociale solidariteit (*zich verbonden voelen met anderen en bereid zijn hen onbaatzuchtig te helpen*) onder leerlingen niet vanzelfsprekend. Volgens Maria Montessori zijn karakter en respect de basis van solidariteit, een harmonieuze samenleving en vrede. In dit beschrijvend- en vergelijkend onderzoek heb ik onderzocht en inzichtelijk gemaakt in welke mate de bouwstenen en kenmerken van solidariteit aanwezig zijn op het MLO. De bouwstenen van solidariteit zijn karakter en respect. De kenmerken van solidariteit zijn groepsidentificatie, saamhorigheidsgevoelens, vertrouwen, gedeelde normen en waarden, empathie, collectieve ervaringen, gemeenschappelijke identiteit, gedeelde belangen en doelen, sociale cohesie, samenwerkend leren, leerling participatie en vrijheid in evenwicht met respect voor mensen.

In de literatuurstudie heb ik het begrip solidariteit verkend vanuit verschillende invalshoeken waaronder die van Maria Montessori. De data is na deze literatuurstudie verzameld met behulp van methodische- en onderzoekers triangulatie. Medewerkers en leerlingen hebben enthousiast bijgedragen aan de verzameling van data.

Op het MLO ontwaakt solidariteit langzaam maar zeker op verschillende niveaus: sommige kenmerken van karakter en respect zijn zichtbaar voor leerlingen en andere zijn wél zichtbaar (volgens de medewerkers en de onderzoeker) maar worden nog niet bewust gezien en ervaren door de leerlingen. De kenmerken van solidariteit zijn allemaal zichtbaar op het MLO, maar nog niet optimaal ontwikkeld. De identiteitsontwikkeling van de adolescenten is in volle gang en zij hebben behoefte aan een veilige, geborgen omgeving waarin zij op eigen kracht en naar eigen inzicht kunnen werken aan een solide sociale samenhang. Docenten zijn onmisbaar als voorbereide sociale omgeving waarin adolescenten veilig en geborgen hun identiteit kunnen ontwikkelen, kunnen bouwen aan solidariteit en hun plek in de mini samenleving kunnen veroveren.

Op het MLO is een cultuur omslag nodig: de school zou niet leidend en bepalend, maar faciliterend en ondersteunend moeten optreden om de solidariteit tussen leerlingen te versterken. Concreet beleid op het gebied van solidariteit is (nog) niet geformuleerd. Het beleid van het MLO zou moeten worden aangevuld met inzichten uit de morele filosofie van Maria Montessori voor adolescenten. De opgedane kennis van dit onderzoek kan worden beschouwd als een startpunt voor vervolgonderzoek, formulering van beleid, innovatie en interventies om gericht te werken aan een solidaire (mini) samenleving op het MLO.

Inhoudsopgave

1. INLEIDING.....	4
1.1. AANLEIDING.....	4
1.2. DOEL VAN HET ONDERZOEK.....	5
1.3. SAMENVATTING.....	7
2. THEORETISCH KADER	8
2.1. INLEIDING.....	8
2.2. SOLIDARITEIT	8
2.3. MARIA MONTESSORI OVER SOLIDARITEIT.....	9
2.4. SOLIDARITEIT IN HET MONTESSORI ONDERWIJS	11
2.5. SOLIDARITEIT OP HET MLO: DE ROL VAN DE SCHOOL.....	12
2.6. SAMENVATTING.....	13
3. METHODE.....	14
3.1. INLEIDING.....	14
3.2. INTERVIEWS MET MEDEWERKERS.....	15
3.3. ENQUETES.....	15
3.5. OBSERVATIES.....	17
3.6. ELEVATOR PITCH.....	18
3.7. SAMENVATTING	18
4. RESULTATEN	19
4.1. INLEIDING	19
4.2. OPEN INTERVIEWS MET MEDEWERKERS	19
4.3. ENQUETES	21
4.4. OBSERVATIE	22
4.5. ELEVATOR PITCH.....	24
4.6. SAMENVATTING	25
5. ANALYSE VAN DE RESULTATEN.....	26
5.1. INLEIDING.....	26
5.2. INTERVIEWS MET MEDEWERKERS.....	26
5.3. OBSERVATIES	27
5.4. ENQUETES	27
5.5. ELEVATOR PITCH.....	29
5.6. SAMENVATTING	29
6. CONCLUSIES	31
7. AANBEVELINGEN EN SUGGESTIES VOOR VERDER ONDERZOEK	33
LITERATUUR.....	35
BIJLAGE	37

1. INLEIDING.

1.1. AANLEIDING.

De aanleiding voor het praktijkonderzoek op het MLO is mijn constatering dat solidariteit niet voldoende zichtbaar is onder de leerlingen. Op het MLO komen leerlingen uit 87 verschillende culturen bijeen om onderwijs te volgen volgens de visie en methode van Maria Montessori. In de diverse leerlingenpopulatie zijn er verschillen in geografische achtergrond, religie, cultuur, normen, waarden, opvattingen en gewoontes. Een harmonische, sociale en solidaire populatie waarin leerlingen op elkaar kunnen bouwen, elkaar kunnen vertrouwen en elkaar vooruit helpen is niet vanzelfsprekend in een diverse groep (*“Samenleven in de toekomst”, 2024*).

Tijdens mijn onderwijspraktijk op het MLO heb ik verschillende stadia en vormen van solidariteit onder de leerlingen waargenomen. Het ene jaar viel het op dat er een enorme binding was tussen leerlingen in een bepaalde groep, terwijl de andere groepen niet of nauwelijks met elkaar optrokken. Het andere jaar leek het erop alsof er helemaal geen binding was tussen de leerlingen. Achteraf bleek dat de leerlingen buiten de school veel met elkaar optrokken en elkaar stevig ondersteunden in verschillende (emotionele) situaties, ondanks de onderlinge verschillen.

In het schooljaar 2023/2024 wilden de leerlingen uit mijn examenklassen niet samenwerken tijdens de Nask lessen, ondanks de tijd die ik investeerde in gesprekken over groepsvorming, binding, samenwerking en solidariteit. Na de examens mochten enkele (gezakte) leerlingen het vak Nask herkansen. De geslaagde leerlingen uit die groep offerden gezamenlijk hun tijd op om samen met de anderen te oefenen voor de herkansingen. Na de diploma uitreiking (alle leerlingen waren geslaagd) realiseerde ik mij dat de solidariteit in deze groep was ontwaakt. Mijn conclusie was dat solidariteit gedurende het schooljaar niet zichtbaar, maar wel (sluimerend) aanwezig waren bij deze groep. Solidariteit werd pas zichtbaar toen het nodig was. Met mijn kennis en inzicht van toen kon ik niet voorspellen waar, wanneer, hoe en of solidariteit onder leerlingen actief of passief aanwezig was en of leerlingen in staat waren om een solidaire groep te vormen als dat nodig was.

Volgens de morele filosofie van Maria Montessori is de adolescentie een belangrijke fase waarin het karakter, respect en solidariteit worden gevormd (*Montessori, 1975*). Omdat juist deze levensfase van onze leerlingen een belangrijke periode is voor het ontwikkelen van solidariteit, wilde ik *inzicht krijgen in welke mate solidariteit is ontwikkeld op het MLO*. Dit onderzoek is ontstaan vanuit een expliciet geformuleerde leerintentie, waarin ik inzicht wil krijgen in de mate van solidariteit onder adolescenten op het MLO, vanuit het perspectief van mezelf en de belanghebbenden (de leerlingen en de school). Met dit praktijkonderzoek werk ik indirect aan het de kwaliteit van mijn onderwijsvaardigheden en verbreding van mijn pedagogische- en sociale kennis.

In dit kennisgericht beschrijvend- en vergelijkend praktijkonderzoek op het MLO wordt de groei van solidariteit in interactie met leerlingen en medewerkers inzichtelijk gemaakt. De praktijksituatie op het MLO wordt naast de norm “The moral philosophy of Maria Montessori” (*Frierson, 2024*) gelegd. Als de kenmerken van de karakter, respect en solidariteit aanwezig zijn, dan mogen wij aannemen dat de solidariteit onder leerlingen vroeg of laat zal ontwaken en dat wij een basis hebben gelegd voor wereldvrede (*Frierson, 2024*). Voor kenmerken van

karakter, respect of solidariteit die niet of zwak aanwezig zijn zou kunnen worden ingezet op gericht (vervolg)onderzoek, beleid, innovatie en interventies om (verder) te ontwikkelen.

Wij kunnen op een kritische en reflectieve manier met elkaar en met de leerlingen in gesprek gaan en samen werken aan een dynamische leeromgeving waarin persoonlijke groei, identiteitsvorming, solidariteit en morele vorming centraal staan. Uiteindelijk zou op het MLO een solidaire mini samenleving moeten ontstaan met sterke, zelfbewuste individuen die de basis zijn van een solidaire, harmonieuze samenleving met als doel wereldvrede.

In de volgende paragraaf wordt het doel van het onderzoek beschreven.

1.2. DOEL VAN HET ONDERZOEK.

Inleiding.

Met dit praktijkonderzoek wil ik nieuwe kennis en inzichten verwerven over de bouwstenen en kenmerken van solidariteit op het MLO. Volgens Maria Montessori zijn voor vrede twee dingen nodig: een nieuw, beter mens en een omgeving die dit stimuleert. Vrede promoten is het werk van educatie. Educatie op de middelbare school moet gericht zijn op de maatschappij en de sociale organisatie van de mens, zodat de weg naar vrede wordt gevolgd (*Montessori, 1975*). Om een nieuw, beter mens te worden moet een mens op individueel niveau sociaal ontwikkeld zijn. Dan zal solidariteit vanzelf ontstaan (*Frierson, 2024*). Deze paragraaf beschrijft het doel van het onderzoek, het resultaat en de onderzoeksvragen.

Doel van het praktijkonderzoek.

Het doel van dit onderzoek is:

Zichtbaar maken in welke mate solidariteit ontwaakt op het MLO.

Met dit kennisgericht, beschrijvend praktijkonderzoek naar solidariteit op het MLO wordt de huidige situatie op het MLO in kaart gebracht en vergeleken met de norm volgens de morele filosofie van Maria Montessori. Voor de populatie op het MLO wordt onderzocht hoe sterk de (kenmerken van) de basis en de kenmerken van solidariteit aanwezig zijn. Als de basis en kenmerken voor solidariteit aanwezig zijn, dan mag ik ervan uitgaan dat de leerlingen van het MLO zich op de route naar vrede bevinden. Solidariteit zal ontwaken en er is potentie om in de toekomst een samenhangende, harmonieuze samenleving te vormen die idealiter de basis is voor wereldvrede.

Resultaat van dit onderzoek.

Een overzicht van (kenmerken van) de bouwstenen en kenmerken van solidariteit op het MLO.

Dit overzicht laat zien in welke mate de bouwstenen en kenmerken van solidariteit aanwezig zijn op het MLO. In het overzicht wordt in geringe mate georiënteerd hoe solidariteit (volgens diverse invalshoeken) kan worden gestimuleerd en gefaciliteerd.

Dit praktijkonderzoek is in het belang van het MLO als montessori school, de medewerkers en de leerlingen. Met de kennis en inzichten van dit praktijkonderzoek kunnen wij samen verder bijdragen aan de morele vorming van de leerlingen. Dit onderzoek wordt een gefundeerde basis en een noodzakelijke eerste stap voor verder onderzoek waarin beleid, innovatie en interventies voor een solidaire mini samenleving op het MLO kunnen worden ontwikkeld. Het onderzoek gaat verder niet in op het formuleren van beleid, ontwerp, innovatie of interventie, maar wordt beperkt tot een globale oriëntatie op de kansen. Deze oriëntatie is bedoeld als prikkel, startpunt en richting voor verder onderzoek.

Onderzoeksvraag.

Karakter, respect en solidariteit kunnen de mensheid samenbrengen tot een harmonieuze samenleving met een universele missie en uiteindelijk vrede (*Frierson, 2024*). In dit praktijkonderzoek wil ik inzichtelijk maken in welke mate solidariteit ontwaakt op het MLO, door op zoek te gaan naar de bouwstenen en kenmerken van solidariteit en te meten in hoeverre deze aanwezig zijn.

De onderzoeksvraag is: In welke mate is solidariteit zichtbaar onder leerlingen van het MLO?

De deelvragen zijn:

1. Wat is solidariteit?
2. Wat zegt Maria Montessori over solidariteit?
 - a. Wat is solidariteit volgens Maria Montessori?
 - b. Welke zijn de kenmerken van solidariteit volgens Maria Montessori?
 - c. Welke zijn de bouwstenen van solidariteit volgens Maria Montessori?
 - d. Welke zijn de kenmerken van deze bouwstenen?
3. Hoe draagt het montessori onderwijs bij aan solidariteit?
4. In welke mate ontwikkelen de bouwstenen en kenmerken van solidariteit zich bij de leerlingen van het MLO?
 - a. Wat dragen de school, de medewerkers en de leerlingen bij aan solidariteit?
 - b. In welke mate is solidariteit zichtbaar voor medewerkers en leerlingen van het MLO?
 - c. Welke aandachtspunten zijn er op het gebied van solidariteit?
 - d. Waar liggen de kansen om solidariteit te versterken (globale oriëntatie)?

Om vraag 1, 2 en 3 te beantwoorden zal ik de literatuuronderzoek verrichten (zie hoofdstuk 2: Theoretisch kader). Vraag 4 wordt beantwoord door verschillende onderzoeksmethoden in te zetten (zie hoofdstuk 3: Methode). In hoofdstuk 4 (Resultaten) is de dataverzameling samengevat en in hoofdstuk 5 is een analyse van de resultaten beschreven. De conclusies van dit onderzoek zijn beschreven in hoofdstuk 6. Dit rapport wordt afgesloten met aanbevelingen en suggesties voor verder onderzoek (hoofdstuk 7).

1.3. SAMENVATTING

Aanleiding voor het praktijkonderzoek was de constatering dat solidariteit in de diverse leerling populatie op het MLO onvoldoende zichtbaar en ook niet vanzelfsprekend is. De levensfase waarin de leerlingen zich nu bevinden (adolescentie), is cruciaal voor de ontwikkeling van solidariteit; een essentiële basis voor een harmonieuze samenleving en vrede. In dit praktijkonderzoek wordt zichtbaar gemaakt in welke mate solidariteit ontwaakt op het MLO en hoe dit zich verhoudt tot de morele filosofie van Maria Montessori. De onderzoeksvraag *“In welke mate is solidariteit zichtbaar onder leerlingen van het MLO”* zal worden beantwoord met behulp van de theorie (onder andere de morele filosofie van Maria Montessori) en praktijkonderzoek.

2. THEORETISCH KADER

2.1. INLEIDING

Voor dit praktijkonderzoek heb ik Nederlandse en Engelse literatuur over het thema solidariteit verkend en geraadpleegd. Het kijkkader tijdens het zoeken was gericht op solidariteit in kleinere groepen, tussen adolescenten en op scholen. Solidariteit op overheidsniveau is buiten beschouwing gelaten omdat dit niet relevant is voor dit onderzoek. Via zoekmachines op het internet heb ik gezocht naar publieke bronnen die via het internet konden worden geraadpleegd zoals verslagen van sociale onderzoeken. In de bibliotheek heb ik (via de digitale catalogus en ter plekke) gezocht naar literatuur over solidariteit of onderwerpen die daarmee te maken hebben. De belangrijkste literatuur heb ik zelf aangeschaft en geleend van de bibliotheek van het Montessori Studiecentrum van het MSA.

Eerst heb ik verkend wat er in de literatuur wordt geschreven over solidariteit. Daarna heb ik specifiek gezocht naar theorie over solidariteit vanuit de invalshoek van Maria Montessori. Vervolgens heb ik bestudeerd hoe het thema solidariteit vanuit de invalshoeken van het montessori onderwijs (montessori vereniging, MSA en MLO) wordt benaderd.

2.2. SOLIDARITEIT

Volgens het woordenboek Van Dale is solidariteit *“bewustzijn van saamhorigheid en bereidheid om de consequenties daarvan te dragen”*. Solidair betekent: *“door een gevoel van saamhorigheid verbonden”*. Saamhorigheid is *“het besef, het gevoel van bij elkaar te horen en elkaar te moeten steunen”* (Van Dale | *Taaloplossingen voor elk niveau. (z.d.)*).

Sociale samenhang, een voorstadium van solidariteit, betreft de interne bindingskracht van een sociaal systeem. Deze wordt gekenmerkt door groepsidentificatie en saamhorigheidsgevoelens, frequente en intensieve contacten onderling, vertrouwen, gedeelde normen en waarden en participatie in het groepsleven (*“De invloed en effecten van sociale samenhang”, 2008*). Als mensen uit diverse achtergronden samenkomen, elkaar respecteren en samenwerken aan gemeenschappelijke doelen, dan voelen zij zich verbonden en gewaardeerd en dragen zij bij aan het welzijn van de gemeenschap. Sociaal vertrouwen en sociale participatie bevordert het gezamenlijk bereik van doelen, een productieve, veilige, leef- werk- en leeromgeving en maatschappelijke samenhang (*“Samenleven in de toekomst”, 2024*).

Om in harmonie samen te kunnen leven moeten wij het karakter en sociale competentie hebben om elkaar te kunnen begrijpen en respect te hebben voor elkaar, zodat wij ons flexibel en aanpasbaar opstellen en kunnen communiceren met verschillende type mensen (*Erikson, 2018*). De mens is van nature een wezen met een goed karakter. Het karakter kan perfectioneren in een goede, motiverende omgeving die het karakter vormt en voedt (*Bregman, 2023*).

Een motiverende, voorbereide omgeving is een basis voor de sociale ontwikkeling van adolescenten. In de afzonderlijke leefwerelden waarin adolescenten zich bewegen, hebben zij verschillende vaardigheden en attitudes nodig om de verschillende sociale ladders te beklimmen en het intermenselijke verkeer te organiseren. De school heeft een maatschappelijke socialisatiefunctie waarin leerlingen tijdens het switchen van de ene naar de andere groep soms sociale pijn ervaren die later kan overgaan naar zelfvertrouwen,

veerkracht, sociale inclusie en solidariteit in de mini- samenleving van de school (Hadioui, 2022).

2.3. MARIA MONTESSORI OVER SOLIDARITEIT

Solidariteit is een sociaal en moreel ideaal wanneer mensen zich ontwikkelen tot sterke, respectvolle, zelfstandige, autonome en verantwoordelijke individuen die actief participeren in een samenleving en bijdragen aan het welzijn van anderen. De kenmerken van solidariteit zijn groepsidentificatie, saamhorigheidsgevoelens, communicatie, vertrouwen, gedeelde normen waarden, empathie, collectieve ervaringen, gemeenschappelijke identiteit, gedeelde belangen en doelen, sociale cohesie, samenwerkend leren, leerling participatie, vrijheid in evenwicht met respect voor mensen. De bouwstenen van solidariteit zijn karakter en respect. Als karakter en respect zijn ontwikkeld bij het individu, dan volgt solidariteit op een natuurlijke manier (Frierson, 2024)

In 'The moral philosophy of Maria Montessori' (Frierson, 2024) worden de voorwaarden genoemd voor een nieuwe wereld en wereldvrede. Empathie, sociale verantwoordelijkheid en solidariteit zijn kernwaarden voor een nieuwe wereld. Het morele leven wordt beschreven vanuit drie invalshoeken (karakter, respect en solidariteit), die de mensheid samenbrengen tot een harmonieuze samenleving met een universele missie. Deze theorie is de basis en leidraad voor dit onderzoek en zal worden gebruikt als norm waarmee de praktijksituatie van het MLO zal worden vergeleken.

Karakter en respect zijn de bouwstenen van solidariteit. Een goed karakter leidt tot respect, perfectie en goede sociale interacties. Onderscheidende karakters ontwikkelen zich door verschillende waarden aan te nemen doordat men zich steeds aanpast aan de groep met diverse kenmerken (Lillard, 2017). Wanneer het karakter zich ontwikkelt, ontstaat respect en affectie tussen mensen, een sentiment dat mensen verbindt. Sterke en respectvolle mensen zijn de basis voor een solidaire maatschappij. Om de massa van de mensen bijeen te houden en hen in harmonie te laten handelen, heeft men niet alleen goede wetten en goed bestuur nodig, maar ook massa's die sterk en actief zijn en zich aanpassen aan het niveau van ontwikkeling en innerlijke stabiliteit van de persoonlijkheden waaruit ze bestaan. Solidariteit ontstaat als sterke individuen autonoom combineren tot een groter geheel om actief samen te werken en gedeelde doelen na te streven. Voor een moreel leven zijn de ontwikkeling van individualiteit en de participatie in het sociaal leven noodzakelijk. Wanneer de verschillende solidaire groepen samensmelten tot een harmonieuze samenleving (ondanks de verschillen en tegenstrijdigheden), dan is de basis gelegd voor een nieuwe wereld en wereldvrede.

Volgens Maria Montessori is de adolescent in een gevoelige periode waarin hij schuift van een cognitieve ontwikkeling naar identiteitsvorming, sociale ontwikkeling en moreel bewustzijn. Het kind (dat opgroeit en beschermd wordt in een gezin) transformeert naar een volwassene die deel uitmaakt van de maatschappij (Montessori, 1973). De gevoelige periode is een tijdelijke, intense en specifieke fase in de ontwikkeling van het individu waarin het ontvankelijk is voor het leren van bepaalde vaardigheden. In deze transitie periode wordt het innerlijk kompas, de (sociale) identiteit en het abstract denken ontwikkeld en werkt de adolescent aan onafhankelijkheid, autonomie, rechtvaardigheidsgevoel en moreel bewustzijn. Tijdens deze transformatie hebben zij een diepe en natuurlijke behoefte aan sociale binding, betekenisvolle relaties, een plek in de (mini) samenleving en oefenen zij sociale vaardigheden door interactie met leeftijdsgenoten (hun peer groep). Door interactie (en ook door conflicten) in groepen leren zij gezonde relaties te vormen en eerlijkheid,

gerechtigheid, empathie en sociale verantwoordelijkheid ontwikkelen. Zij ontwikkelen normen en waarden en werken aan identiteitsvorming, solidariteit, sociale organisatie en een plek in de samenleving (Montessori, 2011).

Maria Montessori benadrukte dat onderwijs niet alleen draait om kennis, maar ook om de identiteitsvorming, moreel bewustzijn, sociale vorming en gemeenschapszin en pleitte voor een nauwkeurig voorbereide opvoeding binnen de school als deel van het volle maatschappelijke leven. Het onderwijs moet niet alleen de kennis van het kind helpen ontwikkelen maar ook de totale persoonlijkheid en identiteit van het kind, waarvan sociaal emotionele en morele kant een onderdeel zijn (Montessori, 2016).

De opvoeder zou de natuurlijke, psychologische ontwikkeling van het kind als waarnemer en observator moeten volgen en begeleiden. Het bewustwordingsproces moet op gang worden gebracht: de volwassene moet eerst zichzelf beter leren kennen om daarna het kind beter te leren kennen (Lafaille, 1996).

Het montessoriaanse gedachtegoed en de literatuur bieden veel inzichten en (concrete) handvatten voor de opvoeding van kinderen tot de leeftijd van 12 jaar. Voor de periode tussen 12 jaar en 18 jaar is de literatuur beperkt tot inzichten en een (psychologische-, sociale en morele) visie op de ontwikkeling van de adolescent in de gevoelige periode. Concrete handvatten en instructies voor de opvoeding van jongeren in deze ontwikkelingsfase zijn niet expliciet genoemd voor de tijd waarin wij leven¹.

Bouwstenen van solidariteit.

De bouwstenen van solidariteit zijn *karakter en respect*. Om de kenmerken van karakter en of respect in kaart te brengen heb ik in de literatuur over Maria Montessori (zie literatuurlijst: "Literatuur over Maria Montessori") gezocht naar woorden die samenhangen met karakter of respect. Na het doorbladeren van 8 boeken² kwam ik dezelfde woorden tegen of woorden die leken op de reeds verzamelde woorden. De 72 verzamelde woorden zijn opgenomen in een turflijst (zie bijlage 1: *kenmerken van karakter en respect*). De kenmerken van karakter en respect zijn in de turflijst voor leerlingen vertaald naar simpele woorden die voor de doelgroep van het MLO makkelijk uit te leggen en te begrijpen zijn.

In tabel 1 is zichtbaar gemaakt hoe wereldvrede volgens Maria Montessori ontstaat via de route karakter, respect, solidariteit, een harmonieuze samenleving en een nieuwe wereld. Het praktijkonderzoek wordt afgebakend tot de eerste twee kolommen (met groen afgebakend) van deze tabel (karakter en respect, solidariteit). Deze tabel zal in dit verslag meerdere keren terugkomen, omdat de (bewerkte) verzamelde data een plek zal krijgen in deze tabel. Voor karakter en respect zullen van de 72 kenmerken zichtbaar worden gemaakt hoe sterk deze kenmerken zichtbaar en voelbaar zijn bij de leerlingen en de resultaten zullen worden opgenomen in de eerste kolom van deze tabel. Daarna zal de data die met de kwalitatieve methode verzameld is worden gekoppeld aan de kenmerken van solidariteit (in de tweede kolom van de tabel).

¹ 21e eeuw.

² Zie literatuurlijst (The moral philosophy of Maria Montessori, Education and peace, Maria Montessori, The Science behind the genius, Door het kind naar een nieuwe wereld, From childhood to adolescence, Het geheim van het kinderleven, The absorbent mind)

VAN KARAKTER EN RESPECT NAAR VREDE VOLGENS DE MORELE FILOSOFIE VAN MARIA MONTESSORI				
Karakter en respect (bouwstenen van solidariteit) Kenmerken van Karakter Geduld Empathie Betrouwbaar Taken afmaken Concentratie Werk in perfectie uitvoeren Authentieke onafhankelijkheid Precisie Eigen normatieve standaarden Streven naar vooruitgang Zelfdiscipline enz....	SOLIDARITEIT Kenmerken: Groepsidentificatie Saamhorigheidsgevoelens Communicatie Vertrouwen Gedeelde normen en waarden Empathie Collectieve ervaringen Gemeenschappelijke identiteit Gedeelde belangen en doelen Sociale cohesie Samenwerkend leren Leerling participatie Vrijheid, in evenwicht met respect voor mensen	HARMONIEUZE SAMENLEVING Kenmerken: Eenheid en samenwerking, vertrouwen en veiligheid, inclusie en gelijkheid, welzijn en veerkracht, samen uitdagingen aangaan Kernwaarden voor een nieuwe wereld: Empathie Sociale verantwoordelijkheid Solidariteit	NAAR EEN NIEUWE WERELD	Vrede
Kenmerken van Respect Gunnen Helpen Bewonderen Aanmoedigen Ruimte maken Wachten Enz...				

Tabel 1: Van karakter en respect naar vrede

2.4. SOLIDARITEIT IN HET MONTESSORI ONDERWIJS

Montessori onderwijs is gericht op de sociale vooruitgang van de maatschappij en staat ten dienste van de ontplooiing van het menselijk potentieel en het ontwikkelen van de persoonlijkheid. Maria Montessori pleitte voor sociale en morele educatie in het onderwijs (Montessori, 2016). Educatie is een belangrijk middel is om de “human and social personality” van de mens te ontwikkelen (Montessori, 1989). Het menselijk potentieel, menselijke morele waarden, het karakter en de wil, orde en discipline moeten worden ontwikkeld worden tijdens onderwijs (Montessori, 1975). In “The absorbent mind” (Montessori, 1949) beschrijft Maria Montessori het belang van sociaal samenzijn, samenwerking en wederzijdse hulp tussen jongeren om te groeien tot stabiele volwassenen.

Het doel van de Montessori educatie is de ontwikkeling van een compleet mens, niet alleen de kennis. Voor vorming van het individu (op het MLO: de adolescent) moeten verschillende soorten individuen met diverse karakters van elkaar, met elkaar en aan elkaar leren zodat men zich leert aanpassen en flexibel opstellen (Lillard, 2017).

Adolescenten moeten op school leren samenwerken en samenleven om een solidaire gemeenschap te vormen (Montessori, 1949). Sociaal leren (van en met elkaar leren) en sociaal functioneren met leeftijdsgenoten binnen en buiten school behoren tot de karakteristieken van het montessori onderwijs. De leeftijd van 12 tot 18 jaar een belangrijke periode voor socialisering, waarin adolescenten zich oriënteren op de maatschappij, zichzelf en hun plek in de wereld ontdekken en leren omgaan met tegenslag en sociale pijn. Scholen in het voortgezet onderwijs zouden hun maatschappelijke socialisatiefunctie kunnen invullen door mogelijkheden te creëren voor identiteitsvorming op individueel en collectief niveau, sociale binding tussen groepen en collectieve morele vooruitgang. Adolescenten hebben de ruimte nodig om zich te ontwikkelen, zonder (continue) toezicht of beoordeling van volwassenen. De rol van de volwassene moet zijn begeleiden, observeren, de omgeving voorbereiden en vertrouwen (combinatie van citaten, Montessori, z.d.). Tijdens de sociale

ontwikkeling van het kind zou de volwassene niet moeten sturen en bepalen, maar oprecht geïnteresseerd moeten zijn in het kind en zich moeten opstellen als passieve, geïnteresseerde observator (Montessori, 2016). Montessori docenten spelen een belangrijke rol door zelf ook het goede voorbeeld te geven (Tamanej, 2007).

Het montessori onderwijs leidt leerlingen op om zich te ontwikkelen tot een onafhankelijk persoon die bekwaamheden verwerft om op een verantwoordelijke manier een maatschappelijke rol te vervullen (Nederlandse Montessori Vereniging, 2024 en MSAdmin, 2025). De missie van de MSA is om de leerling te ontwikkelen tot een creatief, zelfstandig mens met zelfkennis en zelfvertrouwen, die zich verantwoordelijk voelt voor zijn omgeving en betrokken is met de samenleving. Persoonsvorming staat centraal en de leerlingen worden voorbereid op de uitdagingen die een diverse (grootstedelijke) samenleving stelt. Creativiteit, zelfstandigheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid zijn de speerpunten van het onderwijs op de MSA scholen (MsAdmin, 2025).

2.5. SOLIDARITEIT OP HET MLO: DE ROL VAN DE SCHOOL

Het MLO streeft naar een dynamische leeromgeving waar leerlingen worden aangemoedigd om de wereld om hen heen te verkennen en te begrijpen door te denken en te doen in een omgeving waarin iedereen gezien en gewaardeerd wordt. De kernwaarden van het onderwijs zijn: zelfsturing, actief leren, vertrouwen, oriëntatie op jezelf en de wereld en gezien worden. Het onderwijs is onderdeel van persoonlijke groei en bevordert zelfstandigheid, verantwoordelijkheid en zelfvertrouwen. Leerlingen verlaten de school als zelfbewuste individuen die weten wat ze waard zijn en die een rol zullen vervullen in de samenleving (Montessori Lyceum Oostpoort, 2025).

Het MLO brengt de wereld in het klaslokaal en biedt een voorbereide omgeving die leerlingen helpt om via het onderwijs meerdere kanten van het leven te zien. Activiteiten op het MLO zijn gericht op de individuele leerlingen en op de binding tussen verschillende groepen binnen de school. MLO besteedt aandacht aan binnen- en buiten (spel)activiteiten, maatschappelijke stages en vrijwilligerswerk (*binnen en buiten leren*) en activiteiten buiten schooltijd. Tijdens de activiteiten wordt gebouwd aan de samenkomst, interactie en sociale samenhang tussen de (groepen) leerlingen. In de gezamenlijke ruimtes (*voorbereide omgeving*) worden feesten en evenementen georganiseerd, zodat leerlingen en groepen (onder toezicht) in contact komen met elkaar.

Volgens Maria Montessori is de morele opvoeding van de adolescent en de ontwikkeling van zijn menselijk potentieel een essentieel onderdeel van educatie. Opvallend is dat het onderwijs en de leerprogramma's op het MLO vooral gericht zijn op de individuele (cognitieve) ontplooiing van het individu en talentontwikkeling. De maatschappelijke socialisatiefunctie van de school is niet duidelijk beschreven. Het beleid lijkt meer gebaseerd te zijn op traditionele kaders van het montessori gedachtengoed in plaats van psychologische-, sociologische-, morele- en filosofische inzichten voor de ontwikkeling van de adolescent. Samen leren, samen doen en activiteiten in groepen worden wel benoemd, maar het psychologische, sociale en morele aspect van samen leren volgens de visie van Maria Montessori komt niet duidelijk naar voren. De teksten op de website van het MLO zijn vooral gebaseerd op het montessoriaanse gedachtengoed die beschreven is voor kinderen van de leeftijd tot 12 jaar (*bijvoorbeeld "help mij het zelf te doen" in plaats van "help ons het samen te doen"*). De morele filosofie van Maria Montessori lijkt niet te zijn meegenomen in het beleid en is niet expliciet genoemd in documenten, terwijl deze filosofie juist van toepassing is op adolescenten.

2.6. SAMENVATTING

Solidariteit is een sociaal en moreel ideaal wanneer adolescenten zich ontwikkelen tot sterke, respectvolle, zelfstandige, autonome, verantwoordelijke individuen die actief participeren in een samenleving en bijdragen aan het welzijn van anderen. Kenmerken van solidariteit zijn groepsidentificatie, saamhorigheidsgevoelens, communicatie, vertrouwen, gedeelde normen waarden, empathie, collectieve ervaringen, gemeenschappelijke identiteit, gedeelde belangen en doelen, sociale cohesie, samenwerkend leren, leerling participatie, vrijheid in evenwicht met respect voor elkaar.

Karakter en respect zijn de bouwstenen van solidariteit. Uit de primaire literatuur van Maria Montessori zijn 72 kenmerken van karakter en respect verzameld. Tabel 1 maakt inzichtelijk hoe de route naar wereldvrede eruit ziet: van karakter en respect naar solidariteit, een harmonieuze samenleving, een nieuwe wereld en wereldvrede. Morele opvoeding van de adolescent en de ontwikkeling van zijn menselijk potentieel een essentieel onderdeel van educatie. De morele filosofie van Maria Montessori voor de levensfase van adolescenten is niet duidelijk opgenomen in de beleidsdocumenten van het MLO.

3. METHODE

3.1. INLEIDING

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden en heb ik methodische triangulatie ingezet waarin ik verschillende dataverzamelmethode (interviews, enquêtes (ingeleid met klassengesprekken), observaties, elevator pitch) heb gebruikt. Het thema solidariteit is voorgelegd aan verschillende soorten respondenten (onderzoekerstriangulatie) namelijk leerlingen, (vak)docenten en overige medewerkers, die actief betrokken zijn bij het onderzoek.

De gebruikte instrumenten werden vooraf gevalideerd door ze voor te leggen aan collega's en leerlingen. Tijdens het valideren van de instrumenten (samen lezen van de tekst, opsporen van fouten, nagaan of het meetinstrument daadwerkelijk meet wat ik wil meten en aanpassen van de vragen) kon ik de vragen aanpassen en vereenvoudigen. Ook maakte ik van de gelegenheid gebruik om te peilen of er interesse en draagvlak was voor het onderzoek en of men bereid was om actief mee te denken over het thema solidariteit.

Met kwalitatieve methoden (interviews, enquêtes (ingeleid met klassengesprekken), observaties en elevator pitch) heb ik informatie verzameld van individuele respondenten en groepen. Deze dataverzameling was minder gestructureerd, had een open karakter en de antwoordmogelijkheden waren niet vooraf bepaald. Het open karakter van de interviews leverde informatie op in woorden, teksten en zinnen. Deze informatie werd in hoofdstuk 5 (Resultaten) verwerkt in betekenisvolle fragmenten. Na de verzameling van data is nagegaan of de kenmerken van solidariteit konden worden herkend in de verzamelde data. De herkende kenmerken en aandachtspunten vanuit de invalshoeken van medewerkers, leerlingen en onderzoeker zijn opgenomen in de kolom "Solidariteit" van tabel 1.

Met de kwantitatieve methode die werd ingezet bij een grotere groep respondenten (enquêtes) verzamelde ik via gestandaardiseerde procedures (dezelfde vragen en -antwoordmogelijkheden) informatie die ik kon omzetten in getallen. De resultaten van de turflijsten zijn in tabel 1 gehangen onder de kolom "Karakter en respect". De resultaten van de vragenlijsten zijn verwerkt en opgenomen in de tweede kolom ("Solidariteit") van tabel 1.

Tijdens de verzameling van data heb ik bewust geen gebruik gemaakt van digitale middelen. Omdat dit onderwerp gaat over binding tussen mensen, wilde ik persoonlijke gesprekken voeren, zien en voelen wat er speelt bij de medewerkers, tussen medewerkers en leerlingen en bij de leerlingen.

De respondenten (zowel medewerkers en leerlingen) werden gekozen op basis van selecte steekproeven. Het praktijkgedeelte van het onderzoek werd uitgevoerd tijdens schooltijd (op werkdagen). De selectie van de respondenten was afhankelijk van de beschikbaarheid (lesroosters) en de bereidheid om vanuit intrinsieke motivatie en solidariteit mee te werken.

3.2. INTERVIEWS MET MEDEWERKERS

9 medewerkers zijn geïnterviewd: 2 individuele medewerkers (vakdocenten rekenen en engels), 3 groepen van 2 medewerkers (2 vakdocenten gym, 2 vakdocenten diensten en producten, 2 receptionisten), 1 vakdocent techniek. Zie bijlage 2: interviews met medewerkers van het MLO.

De medewerkers werden random geselecteerd op basis van beschikbaarheid in de periode van het praktijkonderzoek. Bij de selectie heb ik gestreefd naar diversiteit van invalshoeken en respondenten (die contact hebben met groepen leerlingen). Voor een goede spreiding van de respondenten koos ik voor de interviews maximaal 1 docent (of 1 duo) per vaksectie, vakdocenten met verschillende rollen (praktijkvakken, bewegingsvakken, mentoren, surveillanten) en ondersteunend personeel die dagelijks de leerlingen in grote groepen zien. Zij werden vooraf persoonlijk benaderd (face to face) met een korte uitleg over het doel van het onderzoek en een verzoek om een interview af te staan. De leidraad van de interviews was minder gestructureerd en had het karakter van een topiclist.

De kern van het interview was de rol van de medewerker (hoe stimuleert de medewerker de solidariteit tussen leerlingen) en de zichtbaarheid van solidariteit (welke vormen van solidariteit ziet de medewerker onder de leerlingen). Tijdens de interviews werd eerst gevraagd wat de medewerker (vanuit zijn eigen invalshoek en lespraktijk) verstaat onder solidariteit tussen leerlingen. De bedoeling van deze vraag was om richting te geven aan het interview en om vast te stellen of wij op dezelfde golflengte zaten over dit onderwerp (de resultaten van deze vraag zijn niet meegenomen in de analyse). Daarna werd gevraagd op welke manier zij de solidariteit onder de leerlingen stimuleren en welke vormen van solidariteit zij zien bij de leerlingen.

De leidraad van het interview bestond eerst uit veel vragen. Na een test interview is de vragenlijst ingekort tot een topiclist om informatie te verzamelen met betrekking tot de belangrijke onderwerpen. Tijdens de eerste twee interviews viel het op dat de medewerkers lang moesten nadenken over de vragen die ik stelde. Daarom besloot ik om de volgende interviews te organiseren met twee medewerkers (van hetzelfde vak of type werkzaamheden) zodat ik per interview meer informatie kon verzamelen (docenten vulden elkaar aan).

3.3. ENQUETES

Klassengesprekken.

5 klassen, tijdens de mentorlessen. Zie bijlage 3: leidraad klassengesprek.

De bedoeling van de klassengesprekken was om de enquêtes in te leiden. De mentoren van de klassen werden vooraf benaderd met het verzoek om de mentorles (onder hun aanwezigheid) te besteden aan een klassengesprek en het afnemen van enquêtes. De mentoren hadden toestemming verleend voor de overname van de les en zij informeerden de klassen vooraf over de invulling van de les. De klassen zijn geselecteerd op basis van beschikbaarheid (rooster), jaarlaag en niveau (leerjaar 2, basis, kader, mavo, gemengde klassen). Leerlingen van de hogere jaarlagen zijn niet benaderd omdat zij in die periode voorbereidingen troffen voor de schoolexamens (deze leerlingen zijn in een later stadium individueel benaderd voor een elevator pitch). Leerlingen van leerjaar 1 zijn niet benaderd omdat zij op een andere locatie zijn gehuisvest.

Tijdens het klassengesprek heb ik na binnenkomst en begroeting van de leerlingen het doel van het gesprek en het onderwerp solidariteit aan de klas uitgelegd. Na de uitleg ging ik met de leerlingen in gesprek over hun eigen rol, wat zij zelf inbrengen op het gebied van solidariteit en wat zij merken en voelen in de groep. De leerlingen mochten de enquête eerst inzien en aangeven welke woorden zij niet kenden. De woorden uit de enquête werden door de mentor en mij uitgelegd en besproken met de klas. Het klassengesprek duurde ongeveer 20 minuten.

Enquêtes: gestandaardiseerde vragenlijst en turflijsten.

61 leerlingen uit 5 klassen. Zie bijlage 4, 5 en 6.

Na het klassengesprek mochten 61 leerlingen uit dezelfde klassen de eerste enquête over solidariteit invullen. Het invullen van de enquête duurde ongeveer 30 minuten. De eerste enquête bestond uit een vragenlijst over hun eigen rol in solidariteit en wat zij ervaren in hun groep (zie bijlage 4: Enquête over solidariteit).

Om een overzicht te krijgen van het zelfbeeld van de leerlingen zijn turflijsten opgesteld met de 72 eigenschappen die tijdens de literatuurstudie zijn verzameld. De tweede enquête ("Dit ben ik") was een turflijst met 72 kenmerken van karakter en respect (zie bijlage 5: Turflijst zelfbeeld). Leerlingen beschrijven eerst *zichzelf* op basis van eigenschappen die horen bij het individueel werken, het samenwerken en het karakter (zelfbeeld). De leerlingen mochten 15 bouwstenen (van elke kolom 5) aanvinken die zij bij zichzelf herkenden. Tijdens het aanvinken werden (op verzoek van de leerling) woorden uitgelegd door de aanwezige mentor en mij. In de lijst met kenmerken van karakter en respect kwamen alleen positieve eigenschappen voor. Leerlingen werden zo gestuurd om positieve eigenschappen in elkaar te herkennen en te benoemen.

In de derde enquête beschrijven leerlingen hun *klasgenoten* door eigenschappen aan te vinken in drie kolommen (individueel werken, samenwerken, eigenschappen die werden herkend in de klas). Een harmonieuze sociale binding wordt gevormd als de kenmerken van karakter en respect bij het individu zijn gevormd en als het individu deze kenmerken ook herkent in de groep. De enquête was een turflijst met 72 kenmerken van karakter en respect (zie bijlage 6: Turflijst: "De klas"). De leerlingen mochten in elke kolom 5 woorden aanvinken die zij in hun klas herkenden. De woorden in de turflijsten "Dit ben ik" en "De klas" waren identiek zodat bij de analyse kon worden gemeten of zij hun eigen eigenschappen ook in de groep herkenden en of hun zelfbeeld een spiegel is van de groep.

Tijdens het invullen van de enquêtes en turflijsten was ik in de klassen aanwezig om dit thema toe te lichten, vragen van de leerlingen te beantwoorden, de woorden uit de turflijst uit te leggen en ter stimulatie om de enquête volledig in te vullen. Mijn aanwezigheid zorgde ook voor interesse in het onderwerp (leerlingen stelden vragen en gingen in discussie met elkaar en met de docenten), een hogere respons (de enquêtes werden volledig ingevuld). De leerlingen begrepen de vragen en gebruikte woorden. Hierdoor zijn de antwoorden betrouwbaarder en valide.

3.5. OBSERVATIES

1. *Schoolplein tijdens de pauze (van 10.10 uur tot 10.30 uur, samen met de dienstdoende surveillant.*

2. *Kantine tijdens de grote pauze (van 12.10 uur tot 12.40 uur).*

3. *11 lessen van vakdocenten (niveaus: basis (1^e en 3^e leerjaar), kader (2^e leerjaar), 2 keren basiskader gemengd (2^e leerjaar), mavo (3^e en 2 keren 4^e leerjaar), havo (4^e leerjaar), 1 gemengde klas 3^e leerjaar, 1 gemengde klas leerjaar 2 tot en met 4) tijdens de vaklessen O&U, exact vak, taal, bewegingsleer, ruimte in het rooster en lessen van combinatieklassen. Zie bijlage 7: verslagen van interviews en observaties.*

Bij de steekproef zijn klassen uit leerjaar 1 tot en met 4 en niveau basis, kader, mavo en havo geselecteerd. Klassen uit de hogere leerjaren waren op het moment van dit deelonderzoek niet beschikbaar. De leerlingen uit deze klassen zijn later (tijdens het deelonderzoek elevator pitch) individueel benaderd.

Maria Montessori legde nadruk op observatie van het kind en observeerde tijdens haar carrière veel in- en buiten het onderwijs. Observatie was een directe vorm van data verzamelen, een middel om waar te nemen hoe solidariteit tot uiting komt in interacties tussen leerlingen en welke invloed de docent daarop heeft. De verslagen van de observaties op het schoolplein en bij de kantine werden direct na de observatie geschreven. De verslagen van de observaties in de klassen werden geschreven tijdens de observatie.

Tijdens de observatie heb ik (vanuit een onopvallende positie) als een stille toeschouwer live en met een niet participerende directe observatie eenmalig gekeken naar de groepen leerlingen in hun natuurlijke schoolomgeving. De invloed van mijn aanwezigheid leek minimaal, want ik zat of stond buiten het gezichtsveld van de leerlingen. Tijdens de observaties is met een open observatie genoteerd welke kenmerken van solidariteit zichtbaar zijn tijdens de interactie tussen leerlingen onderling en tussen docenten en leerlingen (welke rol speelt de docent om de positieve interactie tussen leerlingen te bevorderen). Tijdens de observatie van de klas is ook de docent geobserveerd, omdat het gedrag van een te observeren groep (in dit geval de klas) niet op zichzelf staat, maar ook te maken heeft met de invloed van de omgeving (in dit geval de docent) (*Krishnamurti, 1989*).

De kijkwijzer voor de interactie tussen docent en leerling was open (vooraf was er geen kijkwijzer opgesteld), omdat iedere docent een eigen manier heeft om (bewust of onbewust) de solidariteit onder leerlingen te bevorderen. De observaties werden waardenneutraal uitgevoerd (objectief, professioneel en zonder vooroordelen) en tijdens interactie tussen de leerlingen werden handelingen genoteerd die kunnen worden gekoppeld aan de kenmerken van solidariteit. De karakters van de leerlingen zijn niet genoteerd omdat ik een observatie niet voldoende vind om een karakter van een leerling te beschrijven. De data bestaat uit waarneembare observatiepunten (open beschrijvingen van de waarnemingen).

Door de niet participerende observatie wilde ik het gedrag van zowel docent als leerlingen zo min mogelijk beïnvloeden. Hoewel ik de lessen vanuit een onopvallende plek (buiten het gezichtsveld van de leerlingen) niet participerend heb geobserveerd, is het mogelijk dat de leerlingen (en docent) zich anders gedroegen omdat zij zich ervan bewust waren dat ik hen observeerde. Tijdens de pauzes zal mijn aanwezigheid minder invloed hebben gehad op het gedrag van de leerlingen, omdat het veel drukker was in de aula en leerlingen waren vooraf niet geïnformeerd over de observatie.

3.6. ELEVATOR PITCH

16 medewerkers (die niet eerder hadden bijgedragen aan de verzameling van data): examen coördinator, conciërge, receptionist, binas assistent, pedagoog, docenten van de vakken Scheikunde, Engels, Burgerschap, Geschiedenis, Gym, Wiskunde, Drama, Frans, Wiskunde en Rekenen. Vanwege de diversiteit is deze selectie (aanvullend op de medewerkers die in de vorige steekproeven werden gekozen) representatief voor de medewerkerspopulatie die contact heeft met groepen leerlingen.

30 leerlingen van het 2^e, 3^e, 4^e en 5^e leerjaar (mavo en kader klassen), die werden geselecteerd uit groepen die niet eerder hadden bijgedragen aan de verzameling van data.

De medewerkers hadden deze vraag “Wat kan de school doen om solidariteit onder leerlingen te versterken?” beantwoord aan het eind van de interviews. De leerlingen hadden de vraag ingevuld als onderdeel van een enquête. Tijdens het verzamelen van de data vroeg ik mij af wat (andere) medewerkers en leerlingen zouden antwoorden als ik *alleen die* vraag aan ze zou stellen (elevator pitch). Daarom besloot ik (als extra bron van informatie) aan medewerkers en leerlingen (die niet eerder onderdeel waren geweest van de steekproeven en niet op een andere manier hadden bijgedragen aan de verzameling van data) deze gerichte korte vraag te stellen. Met deze vraag en methode kon ik snel en gericht extra data verzamelen.

Aan de medewerkers werd de vraag zonder uitleg gesteld (ter plekke op het moment dat ik ze opzocht tijdens werktijd zonder vooraf de medewerkers te informeren) en ze mochten kort een antwoord geven. Aan de leerlingen werd eerst een korte uitleg gegeven over solidariteit (ik noemde het ‘sociaal zijn met elkaar’) en ze mochten op een klein velletje papier hun advies in 1 regel opschrijven.

3.7. SAMENVATTING

Voor dit onderzoek heb ik in de literatuur gezocht naar de definitie, bouwstenen en kenmerken van solidariteit en de rol van het montessori onderwijs in het ontwakken van solidariteit. De data wordt verzameld met verschillende methoden: interviews (9 docenten), enquêtes (61 leerlingen uit 5 klassen vulden samen 183 enquêtes in; 3 korte enquêtes per leerling), observaties (11 klassen, 1 observatie op het schoolplein en 1 observatie bij de kantine, elevator pitch (16 medewerkers en 30 leerlingen). Tijdens de dataverzameling heb ik totaal 116 personen persoonlijk gesproken (25 docenten en 91 leerlingen) en 13 groepen geobserveerd (11 “statische” klassen in een lokaal en 2 dynamische groepen (kantine en aula)). De kwalitatieve data wordt geanalyseerd en opgenomen in de tweede kolom van tabel 1 (Solidariteit). Het resultaat van de turflijsten wordt opgenomen in de eerste kolom (Karakter en respect) van tabel 1. Tabel 2 (Van karakter en respect naar vrede op het MLO) wordt de nieuwe vorm van tabel 1.

VAN KARAKTER EN RESPECT NAAR VREDE OP HET MLO				
Huidige situatie op het MLO. De leerlingen NU.		Toekomst van de leerlingen.		
Karakter en respect: Bouwstenen van solidariteit Resultaten en analyses van enquêtes: zichtbare en voelbare kenmerken van karakter en respect	Kenmerken van solidariteit Resultaten: Welke kenmerken van solidariteit zijn zichtbaar en voelbaar aanwezig volgens invalshoeken van medewerkers, leerlingen en observator?	Harmonieuze samenleving	Naar een nieuwe wereld	Vrede

Tabel 2: Van karakter en respect naar vrede op het MLO

4. RESULTATEN

4.1. INLEIDING

Met het literatuuronderzoek is antwoord gegeven op de eerste 3 deelvragen (Wat is solidariteit, Wat zegt Maria Montessori over solidariteit, Hoe draagt het montessori onderwijs bij aan solidariteit). Om vraag 4 ("In welke mate ontwikkelen de bouwstenen en kenmerken van solidariteit zich bij de leerlingen van het MLO?") te beantwoorden is gebruik gemaakt van interviews, observaties, enquêtes en elevator pitch. In dit hoofdstuk is een samenvatting van de resultaten gegeven. De uitgebreide resultaten zijn in de bijlage opgenomen. De minder gestructureerde data die met kwalitatieve methoden is verzameld is divers. Van de verzamelde data is de inhoud (waar mogelijk) in tabellen beschreven in betekenisvolle fragmenten die achteraf gegroepeerd zijn per onderwerp.

4.2. OPEN INTERVIEWS MET MEDEWERKERS

Inleiding

In deze paragraaf zijn de resultaten van de open interviews met medewerkers samengevat.

De rol van de medewerkers.

De medewerkers mochten vertellen welke rol zij hebben bij het versterken van solidariteit onder leerlingen. De inzichten van de medewerkers zijn na de interviews samengevat en gebundeld in 4 thema's: interactie en samenwerking, kwaliteit van de lessen, karakterontwikkeling en fysieke omgeving.

De rol van de medewerkers bij het versterken van solidariteit onder de leerlingen.	
Thema:	Inzichten van de medewerkers:
Interactie en samenwerking.	Bestaande groepjes in stand houden, groepswerk (tijdens mentoruur), groepsvorming stimuleren, samenwerking stimuleren, sterke en zwakke leerlingen laten samenwerken, leren delen en wachten (op gereedschap), werk delen, sociaal werken, zonder ruzie samenwerken, klassen combineren, van elkaar leren, klassevertegenwoordiger die de sfeer bewaakt.
Kwaliteit van de lessen.	Kernbegrippen in groepsverband bespreken, plan voor stille leerlingen, structuur in de les, luisteren naar leerlingen, gevraagd en ongevraagd adviseren.
Karakterontwikkeling	Opvoeden met hoofd, hart en handen, leerlingen stimuleren om elkaar te helpen, geven en nemen stimuleren, empathie en begrip voor elkaar stimuleren, geven van complimenten stimuleren, negatief gedrag omzetten in positief gedrag, reflectie stimuleren, normen en waarden bespreken, positief en respectvol gedrag stimuleren, positief binnenkomen in de klas.
Fysieke omgeving	Omgeving netjes houden, goed omgaan met materiaal.

Tabel 3: De rol van de medewerkers bij het versterken van solidariteit onder de leerlingen.

Kenmerken van solidaire leerlingen volgens medewerkers.

De genoemde kenmerken van solidariteit zijn gegroepeerd in kenmerken op individueel niveau (persoonlijke eigenschappen) en op groepsniveau (interactie tussen groepen).

Kenmerken van solidaire leerlingen volgens medewerkers.	
Niveau:	Kenmerken van solidariteit volgens de medewerkers:
Individueel niveau (persoonlijke eigenschappen)	Motivatie, goede wil, werken graag las ze gemotiveerd zijn, sociaal (van huis uit), ondersteunend, lief, begripvol, empathisch, goede opvoeding, goede thuissituatie.
Groepsniveau (interactie tussen leerlingen)	Snelle leerlingen helpen langzame leerlingen. Leerlingen zoeken elkaar op, op basis van leeftijdsgroep, geografische achtergrond, taal, dezelfde basisschool, kleinere groepen, hoger niveau (bovenbouw).

Tabel 4: Kenmerken van solidaire leerlingen volgens medewerkers.

Zichtbaarheid van solidariteit volgens medewerkers

De solidariteit is volgens de medewerkers zichtbaar tijdens de les en buiten de les.

Zichtbaarheid van solidariteit volgens medewerkers.	
Wanneer:	Zichtbaarheid van solidariteit:
Tijdens de lessen	Samenwerken, elkaar coachen, overnemen van taken, elkaar een beurt gunnen, elkaar helpen, materiaal afstaan tijdens het werk, leerlingen laten elkaar met rust tijdens de les, aardig zijn tegen elkaar, woordbegrip aan elkaar uitleggen tijdens de les, elkaar beleefd aanspreken, rust binnen een groep, zij durven elkaar te corrigeren, werkstuk laten maken door iemand anders, elkaars werk beoordelen, kennisoverdracht van materiaal en gereedschap, vaardigheden aanbieden aan de ander.
Buiten de les	Begrip hebben voor elkaar, elkaar helpen, iets voor elkaar doen, bij diefstal helpt iedereen uit de groep om de dader te vinden, samen naar het politiebureau als er aangifte moet worden gedaan, als groep samen een probleem oplossen, wachten op elkaar, spullen lenen van elkaar, met z'n allen nablijven om elkaar te ondersteunen, nieuwkomers maken een vuist als zij in een klas zitten, veel empathie tussen meiden, tolken voor elkaar, samen iets creëren, leerlingen die in dezelfde buurt wonen wachten op elkaar en gaan samen naar huis, (gratis) broodjes voor elkaar pakken, samen leren.

Tabel 5: Zichtbaarheid van solidariteit volgens medewerkers.

Door medewerkers genoemde aandachtspunten.

Leerlingen gedragen zich niet altijd solidair. Antwoorden van medewerkers zijn gegroepeerd in individueel niveau (persoonlijke eigenschappen) en groepsniveau (groepen).

Door medewerkers genoemde aandachtspunten.	
Niveau:	Aandachtspunten:
Individueel (persoonlijke eigenschappen).	Werkpaarden en sierpaarden, leerlingen die niets doen en alles kopiëren/ afkijken van de ander met als gevolg dat de andere leerlingen worden hierdoor opgehouden, leerlingen die hun cijfer hebben gekregen werken niet meer mee met de rest, zelfreflectie op deze leeftijd is nog niet altijd ontwikkeld, stoorzenders tijdens de les, leerlingen herkennen elkaars lichaamstaal, (lichaamstaal is sprekend en zorgt soms voor botsingen), op afstand kan agressie worden opgewekt, pestkoppen tussen de leerlingen (ook verborgen), diefstal onderling (ook van wie je het niet denkt), sommige leerlingen zitten alleen, sommige leerlingen zijn niet zichzelf, vervreemd, voelen zich niet thuis en voelen zich niet begrepen. Sommige leerlingen kunnen alleen nemen en niet geven.
Groep.	Gedrag verandert negatief als leerlingen van ISK klassen naar reguliere groepen gaan. Op sociaal vlak raken de groepen steeds verder uit elkaar, af en toe is er confrontatie tussen groepen. Vorming groepen op basis van (geografische) afkomst, taal, cultuur, niveau (VMBO, HAVO, VWO). Verschil in normen en waarden tussen groepen. Sommige groepen integreren niet. Binding en solidariteit tussen leerlingen is vaak per (homogene) groep en minder tussen de groepen. Binnen de groepen zijn de leiders en meelopers zichtbaar. Discriminatie en uitsluiting komen steeds meer voor. Bijnamen onder leerlingen. Jongere leerlingen worden meestal ingezet voor klusjes en laten zich gebruiken. Tijdens de les komen de groepen niet altijd tot elkaar (de leerlingen staan te ver uit elkaar).

Tabel 6: Door medewerkers genoemde aandachtspunten.

Rol die de school kan invullen volgens de medewerkers.

Volgens de medewerkers kan de school een rol spelen in het versterken van de solidariteit. De antwoorden van medewerkers zijn gegroepeerd in de thema's beleid, medewerkers, lessen, taal en sociale vaardigheden.

Rol die de school kan invullen volgens medewerkers.	
Thema:	Rol van de school:
Beleid.	Eensgezind eenduidige regels volgen en handhaven, docenten staan naast elkaar en geven het goede voorbeeld aan elkaar en aan de leerlingen, voorbeelden geven van voorbeeldgedrag, case management, driehoek ouders-docenten-leerlingen versterken, dagen organiseren waarop ouders elkaar kunnen ontmoeten, integratie tussen de verschillende niveaus, culturele feesten.
Medewerkers.	De school kan medewerkers trainen om leerlingen en groepen met elkaar in contact te brengen. Informatie over groepen en culturen verspreiden, de thuissituatie van de leerlingen beter te kennen en integratie tussen deze leerlingen bevorderen, elke docent moet tijdens zijn les investeren in binding tussen de leerlingen.
Lessen.	Kleinere klassen zodat een groep ook echt een groep kan worden, ruimte geschikt maken voor de groepen om samen te werken.
Taal.	Taalbeleid als bindende factor en gemeenschappelijke drager zodat diverse taalgroepjes meer contact hebben met elkaar, woord(en) van de week op het digitale scherm, boeken lezen tijdens vast leesuur.
Sociale vaardigheden.	Empathie en sociale interactie stimuleren (bijvoorbeeld tijdens gerichte lessen of workshops), problemen echt met elkaar oplossen, (bijvoorbeeld door case management), pestkoppen aanpakken (die verspreiden het gedrag als rotte appels), sociale vaardigheid trainingen (faalangst-, paniek- en kanjertrainingen), aandacht voor solidariteit tijdens mentorlessen, aandacht voor educatieve spelletjes die de sociale samenhang bevorderen (niet bovenop het mentoruur, maar geïntegreerd), groepen bij elkaar brengen zodat afstand kleiner wordt.

Tabel 7: Rol die de school kan invullen volgens medewerkers.

4.3. ENQUETES

Inleiding

In deze paragraaf zijn de resultaten van de enquêtes (gestandaardiseerde vragenlijst en turflijsten) samengevat. De door de leerlingen gekozen eigenschappen over hun zelfbeeld en over hun klas zijn geordend in frequentietabellen. Deze frequentietabellen zijn in paragraaf 5 (analyse van de resultaten) verder geanalyseerd.

Solidariteit in de groep (vragenlijst met gestandaardiseerde antwoorden).

Met deze vragenlijst werd gepeild hoe de leerlingen de solidariteit in hun eigen groep voelen en ervaren. 55 leerlingen hebben de vragenlijst ingevuld. De meeste leerlingen zijn positief over de solidariteit in de groep. In bijlage 8 (Solidariteit in de groep) zijn de antwoorden van de gestandaardiseerde vragenlijst te zien. Deze antwoorden zijn verwerkt in de eerste en tweede rij (onder "Thema") van de tabel. De antwoorden van de open vragen zijn samengevat in de 3^e, 4^e en 5^e rij.

Solidariteit in de groep volgens de leerlingen.	
Thema:	Mening van de leerlingen:
Positieve ervaringen van de leerlingen met elkaar.	Krijgen weleens hulp van hun klasgenoten (85%), voelen zich gesteund (64%), begrepen (60%), respectvol benaderd (73%), werken graag samen met klasgenoten (73%), nemen verantwoordelijkheid voor elkaar (55%), geven elkaar complimenten ((65%), leerlingen begeven zich in een hechte groep (51%).
Wat kan beter	Meer dan de helft van de leerlingen (69%) is van mening dat zij niet genoeg samen vieren.
Wanneer/ in welke situaties kan de solidariteit worden versterkt?	In de pauze, in de klas, wanneer er wordt gepest of wanneer iemand huilt, wanneer er moet worden geleerd voor een toets, wanneer informatie (berichten) moeten worden gedeeld. Tijdens ruzies, tijdens het wachten op elkaar, wanneer anderen praten (dan moet de rest luisteren), tijdens heftige situaties, tijdens gym.
Hoe kan solidariteit worden versterkt?	Respectvol te zijn naar elkaar toe, samen dingen te doen (eten, activiteiten (buiten school in plaats van tijdens de les), samenwerken, huiswerk maken, leren, meer praten met elkaar), minder bemoeien met elkaars zaken, meer dingen doen met mensen die je niet mag of kent, lief zijn tegen elkaar.
Hoe kan de school helpen om de solidariteit onder leerlingen te versterken?	De school zou kunnen helpen om de solidariteit tussen de leerlingen te versterken door streng zijn tegen pesters, meer pauze zodat leerlingen elkaar meer buiten de lessen zien, kortere lessen, meer gezamenlijke activiteiten (feestjes, schoolreisjes en andere leuke dingen), de kantine breder maken, meer gratis eten (zodat verschillen tussen (financiële situatie) leerlingen kleiner en minder zichtbaar worden), gesprekken voeren met elkaar (leerlingen uit verschillende groepen en leerlingen met medewerkers), problemen samen analyseren en oplossen met elkaar, meer aandacht geven aan leerlingen (klas vragen hoe het gaat, checken of alles goed gaat tijdens elke les, klassengesprekken, meer samen denken met de klas onder leiding van een medewerker), afwisselen van werkkoppels, niet bemoeien met ruzies tussen leerlingen, niet ongevraagd ingrijpen in situaties die de leerlingen zelf kunnen oplossen.

Tabel 8: Solidariteit in de groep volgens de leerlingen.

Turflijsten: zelfbeeld van de leerling en eigenschappen van klasgenoten.

De resultaten van de turflijsten zijn verwerkt in frequentietabellen (zie bijlage 9 ("Zelfbeeld van de leerling" en bijlage 10 ("De klas")). In de frequentietabel zijn de meest gekozen eigenschappen groen-, de matig gekozen eigenschappen oranje- en de minst (of niet) gekozen eigenschappen rood gemarkeerd. Deze frequentietabellen zijn in deze (gekleurde) vorm opgenomen in de eerste kolom van tabel 2 (de nieuwe vorm van tabel 1).

Zelfbeeld van de leerling.

De 5 meest gekozen eigenschappen over hun zelfbeeld zijn creatief (43), respectvol (42), actief (41), lief (38) en spontaan (34). De eigenschappen volhardend, mededogen en integer werden niet gekozen.

Eigenschappen van de klasgenoten.

De 5 meest gekozen eigenschappen die herkend worden in de groep zijn actief (38), sociaal (35), creatief (33), samenwerkend (33), en spontaan (32). De eigenschappen toegewijd, vergevingsgezind en autonoom werden niet gekozen.

De frequentietabellen (zie bijlage 9 en 10) zullen in de eerste kolom van tabel 2 worden opgenomen, zoals hieronder afgebeeld.

VAN KARAKTER EN RESPECT NAAR VREDE OP HET MLO					
Huidige situatie op het MLO. De leerlingen NIJ.			Toekomst van de leerlingen.		
Karakter en respect: Doelwetten van solidariteit			Kennis van opgedit		
			Facultat: Welke kenmerken van solidariteit zijn zichtbaar en welke kenmerken mededogen, leedzaam en steunend?	Harmonieuze samenwerking	Naar een nieuwe wereld
					Vrede

4.4. OBSERVATIE

Inleiding

In deze paragraaf zijn de rol van de docent, de solidariteit in de groep, zichtbare kenmerken van karakter en respect en solidariteit en aandachtspunten vanuit de observaties samengevat.

Rol en invloed van de docent.

De rol en invloed die de docent heeft in de binding tussen de leerlingen is achteraf gebundeld in 4 thema's: contact met de leerlingen, samenwerken, stimuleren positief en productief gedrag en Instructie. Observaties in de pauze zijn niet meegenomen in deze tabel, omdat er tijdens die observaties geen interactie was tussen medewerkers en leerlingen.

Rol en invloed van de docent volgens observator.	
Thema:	Rol en invloed van de docent:
Contact met leerlingen.	De docenten stralen rust uit en benaderen de leerlingen op een positieve, rustige manier, ontvangen de leerlingen vriendelijk, motiveren en complimenteren. De docenten lopen door de klas, stimuleren de leerlingen, geven (individuele) feedback en sporen de leerlingen aan om te werken. De docent (gym) speelt mee met de leerlingen en stimuleert de leerlingen om vol te houden.
Samenwerken.	Leerlingen mogen zelf groepjes samenstellen of docenten helpen met vormen van gemengde groepjes, leerlingen krijgen de gelegenheid om voor elkaar te vertalen en om elkaar in hun eigen taal uit te leggen. De docent geeft op fluistertoon tips aan de groepjes, combineert verschillende groepen en niveaus in 1 project, de groepen krijgen verschillende taken (elke groep een andere taak), de docent vraagt aan de gevormde groepjes hoe zij het werk gaan aanpakken (de groepjes hebben eerst zelf afspraken gemaakt). De docent organiseert vrije lessen: de leerlingen mogen kiezen wat ze gaan doen in een voorbereide omgeving, laagdrempelige sport en spel tussen leerlingen uit verschillende groepen (deze leerlingen vallen tijdens reguliere lessen buiten de boot).
Stimuleren positief en productief gedrag.	De docent zorgt voor een positief pedagogisch klimaat, corrigeert het gedrag en zorgt dat de leerlingen op een positieve manier met elkaar omgaan, vertelt wat ze (niet) moeten doen en stimuleert de leerlingen om creatief te zijn. De docent vertrouwt erop dat de leerlingen weten wat ze moeten doen en enkele leerlingen krijgen de kans om beter (werk)gedrag te laten zien. Lukt dat niet, dan moet een leerling apart gaan zitten. Sommige leerlingen kringen een plaats aangewezen
Instructie.	De docent geeft instructies aangepast aan de groep (begrippen herhalen in het Nederlands), de stem van de docent wordt aangepast (luid bij klassikale instructies en zacht bij individuele instructies), houdt de motivatie erin door nieuwe projecten te bedenken, hanteert vaste patronen (met als gevolg dat de leerlingen genoeg hebben aan een half woord), doet voor, herhaalt, helpt nadenken over de methode en wijst gereedschap aan.

Tabel 9: Rol en invloed van de docent volgens observator.

Solidariteit in de groep.

Tijdens de observatie was solidariteit (en sociaal leren) zichtbaar op verschillende niveaus. De resultaten van de observatie zijn achteraf gegroepeerd in de niveaus contact en samenwerking tussen de leerlingen in een groep, elkaar helpen met het werk, samenwerking tussen bewegingslessen, samenwerking tussen verschillende groepen.

Solidariteit in de groep volgens de observator.	
Thema:	Zichtbaarheid solidariteit:
Contact en samenwerking tussen de leerlingen in een groep.	Zelf groepjes vormen, elke groep heeft een woordvoerder aangewezen (de woordvoerder overlegt namens de leerlingen met de docent), leerlingen overleggen over het werk, leerlingen stemmen af wanneer en welke feedback ze aan de docent gaan vragen. Ze overleggen kort en weten goed wat ze moeten doen, leerlingen bereiken overeenstemming over de aanpak, luisteren naar elkaar en iedereen doet mee. De docent gaf weinig instructies (<i>de beste instructie is de instructie met de minste woorden</i>). Harmonieuze samenwerking, samen beslissingen nemen, groepjes verdelen de taken, leerlingen motiveren elkaar. De groep is rustig en gemoedelijk, de groepjes helpen elkaar en reiken elkaar de jassen en materiaal aan. De leerlingen delen kennis, zoeken samen naar materiaal en gereedschap, proberen samen een gereedschap. Leerlingen wachten in de pauze op elkaar, delen elkaars lunch, spreken vooraf af waar ze elkaar zullen ontmoeten. Nieuwkomers zitten bij elkaar.
Elkaar helpen met het werk.	Sociaal leren was duidelijk te zien: leerlingen helpen elkaar om verder te komen met het werk. Dit gebeurt op verschillende manieren: buurten bij elkaar, kennis delen, overleggen over de groepjes heen, samen zoeken naar informatie in het boek of op het internet, tips geven om verder te komen met het werk. Elke groep komt tot een goed resultaat doordat zij samen optrekken, brengen in kaart wat ze niet kennen, samen vooruitgang boeken en samen resultaat bereiken, iedereen denkt na en levert een bijdrage, elkaar begeleiden bij gebruik gereedschap, kennis tussen groepen delen, langzame groepjes overleggen met elkaar en andere groepen geven advies, leerlingen buurten bij snellere leerlingen die alleen werken, leerlingen overleggen eerst of pakken het boek erbij voordat zij advies vragen aan de docent, leerlingen lezen voor de groep hoe de oefening moet worden gedaan, tijdens de oefening zoekt een leerling naar een filmpje om de anderen te wijzen hoe het moet, een leerling kijkt toe of de anderen het goed doen, na een oefening kijken de leerlingen nog eens naar het filmpje om samen te beoordelen of de taak correct is uitgevoerd, samen leren voor examens en toetsen.
Samenwerking tijdens bewegingslessen.	Tijdens de bewegingslessen was samenwerking goed zichtbaar. Leerlingen kiezen zelf het spel (voetbal), de meisjes doen even goed mee als de jongens, de leerlingen gunnen elkaar een beurt, de leerlingen spelen om de beurt, de een speelt en de ander gaat zitten, de leerlingen gaan tijdens het spel voorzichtig om met elkaar, leerlingen wijken soms even af van het spel om samen een ander spel te spelen, afstemming tussen leerlingen is goed, de groep wisselt volgens afspraak (de een speelt en de ander gaat zitten), nieuwe leerling wordt direct opgenomen in de groep, na de les speelt een groepje nog verder met hun eigen spel, leuke en minder leuke taken worden door iedereen aangenomen, sterke en zwakke leerlingen spelen samen. De docent hielp niet met activiteiten die de leerlingen zelf konden uitvoeren. <i>De leerlingen werkten alsof de docent niet bestond.</i>
Samenwerking tussen verschillende groepen.	Solidariteit was het beste zichtbaar tijdens het programma 'Ruimte in het rooster'. Leerlingen van verschillende klassen, verschillende niveaus of combinatie van individuele leerlingen uit verschillende klassen komen samen om tijdens het programma 'ruimte in het rooster' samen te spelen. De leerlingen overleggen over de groepjes die ze gaan vormen. Het contact ontstaat via het spel. Een deel van de leerlingen wacht geduldig om deel te nemen aan het spel. Leerlingen meten zich samen aan de energie van de docent die deelneemt aan het spel. De verschillen zorgen voor contact en binding: door de verschillen in fysieke conditie en kennis van het spel helpen zij elkaar, wachten, gunnen, stimuleren, motiveren. De leerlingen benaderen elkaar als vrienden bij het eerste contact. Leerlingen die elkaar niet kennen, maken kennis en gaan samen verder met sport en spel. De leerlingen hebben een klik met elkaar ondanks zij op school niet tot dezelfde groep horen. Samen pauzeren (kleinere groepjes, tussendoor) en bedenken wat zij verder gaan doen. De groepjes mengen onderling zonder discussie. Na de les ruimden de leerlingen gezamenlijk netjes op.

Tabel 10: Solidariteit in de groep volgens de observator.

Zichtbare kenmerken van karakter, respect en solidariteit.

Tijdens de observaties was het duidelijk dat de bouwstenen (karakter en respect) en kenmerken van solidariteit in verschillende vormen en op verschillende niveaus zichtbaar waren: elkaars werk vergelijken, bewonderen van elkaars werk (en gelakte nagels), opschuiven om zitplaats te creëren voor ene ander, rustig werken zonder elkaar te storen, aandacht voor elkaars werk, overleggen, wachten op- en gunnen van een beurt, complimenteren, adviseren, overleggen, gunnen van materiaal en gereedschap, gunnen elkaar een beurt om te spelen, rustige en respectvolle benadering van elkaar, iemand uitnodigen in de groep, praten op fluistertoon, luisteren naar elkaar, rust, discipline, toestemming vragen aan elkaar, op rustige toon praten, accepteren van elkaars inbreng, praten op fluistertoon, samen goed luisteren naar de instructie.

Aandachtspunten vanuit observaties.

Tijdens de lessen waren er ook minder sociale kanten van de leerlingen zichtbaar. De resultaten zijn achteraf gegroepeerd in de thema's samenwerken, op individueel niveau en op groepsniveau.

Aandachtspunten volgens de observator.	
Thema:	Aandachtspunten:
Samenwerken.	Niet in alle groepen wordt er gelijkwaardig samengewerkt: leerlingen houden andere leerlingen op en profiteren soms van anderen. Leerlingen die niet willen werken, komen onvoorbereid naar de klas, doen niet mee, brengen geen spullen mee en rekenen op andermans spullen. Leerlingen wachten totdat anderen het werk doen. Stiekem telefoongebruik tijdens de les.
Individueel niveau.	Leerlingen slapen tijdens de les, leerlingen die sneller werken willen soms alleen werken, korte spanningsbogen, opstarten is soms moeilijk, sommige leerlingen zitten liever alleen en praten niet met de andere leerlingen. Sommige leerlingen zitten alleen tijdens de pauze.
Groepsniveau.	Soms kiezen leerlingen voor loting om groepen te vormen, omdat ze onderlinge wrijving willen voorkomen. Groepjes met dezelfde (geografische-, cultuur-, taal) kenmerken zitten bij elkaar.

Tabel 11: Aandachtspunten volgens de observator.

4.5. ELEVATOR PITCH

Inleiding.

De antwoorden van de medewerkers en de leerlingen op de vraag "Wat kan de school doen om de solidariteit onder leerlingen te versterken?" zijn gegroepeerd en verwerkt in tabellen.

De medewerkers over solidariteit.

Medewerkers bekijken het thema solidariteit vooral vanuit een pedagogische en didactische invalshoek en hebben ideeën om de binding tussen leerlingen te stimuleren (zie bijlage 11: Medewerkers over solidariteit). De resultaten van de elevator pitch zijn gebundeld in 3 thema's: rol van de docenten, rol van de school, positieve interactie tussen leerlingen bevorderen.

Elevator pitch: de medewerkers over de rol van de school.	
Thema	Hoe?
Rol van docenten.	Docenten dienen het goede voorbeeld te geven, bijvoorbeeld door onderlinge collegialiteit en professioneel handelen. Het kennen van de doelgroep en de achterliggende culturen is een voorwaarde om bij te dragen aan binding tussen de leerlingen.
Rol van de school.	De school zou kunnen investeren in persoonlijke ontwikkeling door in te zetten op identiteitsvorming (psychosociale ontwikkeling, identiteitsontwikkeling), mindfulness, sociaal gedrag en zelfbeeld van de leerlingen. Docenten kunnen worden ondersteund door scholing op dit vlak, bijvoorbeeld over sociaal gedrag.
Positieve interactie tussen leerlingen bevorderen.	Positieve interactie tussen leerlingen kan worden bevorderd door samenwerkend leren (tijdens de lessen in groepjes werken) tijdens projecten en themaweken (concrete thema's over bewustwording), (informele) aandacht en voor de leerlingen (tijdens en buiten de lessen), (structureel) samenvoegen van klassen en groepen zodat leerlingen elkaars cultuur en achtergrond leren kennen. De school kan een voorbereide omgeving creëren waarin leerlingen (zonder hun telefoons) vanuit vrijheid in gebondenheid en geborgenheid kunnen samenwerken, verantwoordelijkheid nemen en elkaars verschillen leren waarderen.

Tabel 12: Elevator pitch: de medewerkers over de rol van de school

De leerlingen over solidariteit.

Leerlingen hebben eigen inzichten over de rol van de school in het versterken van solidariteit (zie bijlage 12: Leerlingen over solidariteit). De resultaten van de elevator pitch zijn gegroepeerd in 3 thema's: versterking solidariteit, wensen en behoefte en rol van de school.

Elevator pitch: de leerlingen over de rol van de school.	
Thema:	Inzichten van de leerlingen:
Versterking solidariteit.	Leerlingen vinden solidariteit belangrijk en voelen zich (gezamenlijk) verantwoordelijk hiervoor. Solidariteit zou moeten groeien van binnenuit: leerlingen hebben vertrouwen in elkaar en willen elkaar graag helpen, ondersteunen en conflicten onderling oplossen zonder directe tussenkomst en sturing van de school. In een omgeving met meer vrijheid en minder bemoeienis van de school kunnen de leerlingen sociaal leren, reflecteren en allerlei creatieve vormen van solidariteit ontwikkelen.
Wensen en behoeften.	Leerlingen wensen tijd en ruimte voor contactmomenten, vrijheid en geborgenheid om te groeien op sociaal vlak. Van de docenten wordt geen leidende maar een ondersteunende rol verwacht waarin empathie en aandacht zichtbaar en voelbaar is. Docenten zouden zich bijvoorbeeld tijdens- en buiten de lessen vriendelijk en empathisch kunnen opstellen (met een luisterend oor), gelegenheid kunnen creëren voor persoonlijke gesprekken over sociale thema's (bijvoorbeeld tijdens of buiten de mentorlessen) of zij zouden kunnen informeren naar het welzijn van de leerlingen.
Rol van de school.	De school zou een fysieke en organisatorische voorbereide omgeving kunnen bieden die de leerlingen de mogelijkheid geeft om elkaar te ontmoeten en te verbinden en die groepsvorming stimuleert. Voorbeelden van fysieke en organisatorische voorbereide omgevingen zijn aantrekkelijke gemeenschappelijke ruimtes om samen te komen voor allerlei (gemengde) groepsactiviteiten, langere pauzes, kortere lessen, meer activiteiten (sport en spel, excursies buiten school), ook samen met andere klassen en groepen.

Tabel 13: Elevator pitch: de leerlingen over de rol van de school.

4.6. SAMENVATTING

Uit de resultaten van de dataverzameling blijkt dat medewerkers hun rol vooral zien in het stimuleren van karakter, respect en een positieve voorbereide omgeving en het bevorderen van samenwerking (sociaal leren) tijdens goed voorbereide lessen. Solidariteit is zichtbaar op individueel en groepsniveau. Aandachtspunten zijn op het gebied van samenwerking, groepsvorming op basis van gezamenlijke kenmerken, waarbij integratie uitblijft. De school kan inspringen op het gebied van beleid (regels), training van medewerkers en leerlingen (persoonlijke ontwikkeling), kleinere klassen en taalbeleid.

Leerlingen zien zichzelf als creatief, respectvol, actief, lief, sociaal, samenwerkend en spontaan. Zij herkennen de eigenschappen toegewijd, vergevingsgezind, autonoom, volhardend, mededogen en integer niet in hun groep en de laatste drie eigenschappen schrijven zij ook niet toe aan zichzelf. Leerlingen ervaren samenwerking met- en steun aan elkaar en hebben behoefte aan meer samen doen. Zij willen zelf werken aan solidariteit en gefaciliteerd worden met ruimte en tijd voor sociaal contact en gezamenlijke activiteiten. Zij wensen niet teveel bemoeienis van de school, maar wel aandacht en empathie van de medewerkers.

In het volgende hoofdstuk worden de resultaten van de dataverzameling beschrijvend geanalyseerd.

5. ANALYSE VAN DE RESULTATEN.

5.1. INLEIDING

Met de resultaten van de verzamelde data kunnen veel soorten analyses worden uitgevoerd op verschillende niveaus. In dit hoofdstuk beperk ik mij tot een beschrijvende analyse per deelresultaat, gevolgd door een samenvatting van de deelresultaten. Van de minder gestructureerde data is een inhoudsanalyse gemaakt.

5.2. INTERVIEWS MET MEDEWERKERS

De resultaten van de interviews zijn geanalyseerd en in de tabel gegroepeerd in 6 thema's: rol van de medewerkers, kenmerken van sociaal solidaire leerlingen, zichtbaarheid van solidariteit, aandachtspunten en rol van de school.

Analyse van de resultaten van de interviews.	
Thema:	Inzichten van de medewerkers:
Rol van de medewerkers.	Medewerkers hebben inzicht in de sociale interacties tussen leerlingen en zetten zich persoonlijk, actief en gevarieerd in voor een positief sociaal klimaat. Zij zorgen voor sfeer in de klas en spelen een rol in de binding tussen de leerlingen en veiligheid in de groep en leerlingen krijgen ruimte voor karaktervorming en groei op sociaal vlak. De (mentor) lessen zijn leerlinggericht en er worden diverse thema's besproken die raakvlakken hebben met solidariteit. Medewerkers benaderen leerlingen vanuit een pedagogische invalshoek: zij bewegen de leerlingen tot geven en nemen, respect, reflectie en empathie voor elkaar. Het corrigeren van gedrag en handelen volgens normen en waarden staan hoog in het vaandel.
Kenmerken van sociaal solidaire leerlingen.	Op individueel niveau worden leerlingen genoemd met een goed ontwikkeld karakter en sociale vaardigheden zoals empathie. Dit hebben leerlingen meestal tijdens de opvoeding en vanuit een goede thuissituatie meegekregen
Zichtbaarheid van solidariteit.	De leerlingen helpen elkaar, werken makkelijker samen en wachten op elkaar. Herkenning (cultuur, achtergrond, geografische afkomst) zorgt voor binding en solidariteit. Solidariteit is goed zichtbaar tijdens de lessen en in informele situaties (pauze, incidenten). Tijdens de lessen werken de leerlingen samen om betere resultaten te halen en om elkaar een duw in de goede richting te geven. Buiten de lessen gedragen leerlingen zich solidair bijvoorbeeld als zij het opnemen voor elkaar of als zij elkaar willen beschermen. Emotionele steun en loyaliteit komt veel voor tussen de meisjes en in de bestaande groepen die al een sociaal netwerk vormen. Solidariteit lijkt meer zichtbaar buiten de lessen, wanneer de leerlingen in hun eigen sociale netwerken of in hun peer groep zijn.
Aandachtspunten.	Solidariteit is niet gelijkmatig verdeeld onder leerlingen en groepen. Solidariteit is zichtbaar in de groepen, maar niet direct tussen de groepen. De verschillende groepen lijken steeds verder uit elkaar te groeien. Op groepsniveau is de solidariteit zichtbaar wanneer de groepen klein zijn met homogene kenmerken. Niet alle leerlingen zoeken als vanzelfsprekend verbinding met elkaar wanneer individuen of groepen bij elkaar worden gebracht. Op individueel niveau is sociale uitsluiting zichtbaar bij enkele leerlingen. Reflectie is een aandachtspunt bij veel individuele tieners.
Rol van de school om solidariteit te versterken.	Via het beleid inzetten op eenduidig optreden, voorbeeldgedrag, kleinere klassen, ouderbetrokkenheid en de sociale afstanden verkleinen door culture groepen dichter bij elkaar brengen. Scholing en bewustwording bij de medewerkers kan leiden tot bewuste acties voor sociale binding (mentorlessen over solidariteit, taalbeleid) en om (groepen) leerlingen dichter bij elkaar te brengen.

Tabel 14: Analyse van de resultaten van de interviews.

5.3. OBSERVATIES

De resultaten van de observaties zijn geanalyseerd en in de tabel gegroepeerd in 3 thema's: rol van de docent, solidariteit in de groep en aandachtspunten.

Analyse van de resultaten van de observaties.	
Thema:	Waarnemingen:
Rol van de docent.	<p><i>Sfeer:</i> de docenten zorgen vanaf het begin van de les voor een goede sfeer door het positieve ontvangst van de leerlingen en het is duidelijk dat de docenten een diepere band hebben opgebouwd met de leerlingen.</p> <p><i>Houding:</i> de houding van de docent slaat over op de leerlingen. Docenten stellen zich rustig en vriendelijk op en dit straalt door naar de leerlingen die ook rustig en vriendelijk het lokaal binnen lopen. De docent zorgt voor een positief pedagogisch klimaat door vaste patronen aan te houden (dit brengt meer rust), rustig te praten, tussen de leerlingen te zijn en te complimenteren, motiveren en (individuele) feedback te geven.</p> <p><i>Stimuleren positieve interactie:</i> docenten geven niet alleen les, maar faciliteren ook de sociale interactie tussen de leerlingen. Tijdens de les zorgt de docent ervoor dat de groepen met elkaar in contact zijn of mengen. Vooral tijdens bewegingslessen en praktijklessen worden sociale verschillen kleiner, omdat de groepen veel met elkaar samenwerken.</p>
Solidariteit in de groep.	<p>Solidariteit onder leerlingen is zichtbaar zowel in als tussen groepen.</p> <p><i>Functionele solidariteit:</i> tijdens de lessen is de functionele solidariteit duidelijk te zien: in de groepen (klassen) werken de leerlingen samen, tonen respect voor elkaar, helpen elkaar, stemmen goed af en er is rust in de groep.</p> <p><i>Affectieve solidariteit:</i> tijdens praktijk- en bewegingslessen (in een voorbereide omgeving) is de affectieve solidariteit tijdens de interactie veel duidelijker te zien. Tijdens praktijklessen bewegen leerlingen rustig door het hele lokaal om elkaar te helpen, te motiveren, te buurten bij elkaar en gereedschap te delen, zonder instructies van de docent (<i>het kind werkt alsof de leraar er niet is</i>).</p> <p><i>Sociale solidariteit:</i> tijdens de bewegingslessen was er een explosie te zien aan sociale solidariteit. Nieuwe leerlingen haakten direct aan, jongens en meisjes namen gelijkwaardig deel aan allerlei spellen en zij stemden rustig met elkaar af, de leerlingen wachtten rustig op een beurt, verschillende groepen en niveaus speelden samen, taal of fysieke belemmeringen vormde geen barrière (men hield rekening met elkaar). Sport en spel was een sterke bindende factor: leerlingen van alle klassen, niveaus en diverse groepen hadden veel plezier om met elkaar te sporten. Er was onderling veel respect te zien in de ruimte en voorbereide omgeving.</p>
Aandachtspunten.	<p>Sociale interactie is niet altijd vanzelfsprekend. Door individuele kenmerken (concentratieproblemen, spanningsboog, asociaal gedrag, profiteurs, ongelijke werktempo) ontstaat soms verwijdering. Leerlingen moeten soms worden geholpen om een (gemengde) groep te vormen.</p>

Tabel 15: Analyse van de resultaten van de observaties.

5.4. ENQUETES

De resultaten van de vragenlijst zijn geanalyseerd en in de tabel gegroepeerd in 4 thema's: solidariteit in de groep, behoefte van de leerlingen, versterken van solidariteit en rol van de school.

Solidariteit in de groep.	
Thema:	Inzichten van de leerlingen:
Solidariteit in de groep.	De leerlingen ervaren de solidariteit in hun groep als positief, maar niet vanzelfsprekend. Enkele bouwstenen van solidariteit zijn aanwezig en worden herkend binnen de groep. De meeste leerlingen ervaren binnen hun klas steun, begrip, respect, samenwerking en een groepsgevoel. Deze zijn essentiële voorwaarden voor een solidaire groep. De groep mist wel een collectieve beleving van sociale binding (hechtheid en samen vieren).
Behoeft van de leerlingen.	De groep heeft behoefte aan solidariteit in emotionele situaties (conflicten, pesten, huilen), buiten de lessen (pauzes), in leersituaties (toetsen, samenwerken), tijdens de les (rust). Hier zie ik een behoefte aan empathie, groepsnormen, respect en begrip.
Versterken van solidariteit.	De solidariteit kan worden versterkt door samen activiteiten te ondernemen (ook tussen de groepen en jaarlagen), gedeelde ervaringen, sociaal contact buiten de lessen, respectvol met elkaar om te gaan, samen te werken.
Rol van de school.	De leerlingen zijn zich bewust van hun eigen rol, kracht en verantwoordelijkheid en willen het zelf doen. De school mag faciliteren, begeleiden en ondersteunen maar niet teveel bemoeien. De school kan bijvoorbeeld faciliteren door fysieke ruimte ter beschikking te stellen zodat de sociale interactie vanzelf ontstaat. De school mag de condities scheppen en erop vertrouwen dat de leerlingen het zelf doen (<i>"help mij/ ons het zelf te doen"</i>).

Tabel 16: Solidariteit in de groep.

Frequentieanalyse.

Uit de resultaten van de categorische data (zie bijlage 9 en 10) heb ik een frequentieanalyse gemaakt met de 5 meest gekozen eigenschappen en de eigenschappen die maximaal 3 keren gekozen zijn. Deze tabel is opgenomen in de eerste kolom van tabel 2 (Karakter en respect).

Zelfbeeld van de leerling en beeld van de klas vanuit perspectief van de leerling.						
	TIJDENS EIGEN (INDIVIDUEEL) WERK		TIJDENS SAMENWERKEN		BEELD VAN DE PERSOON	
	IK	MIJN KLASGENOOT	IK	MIJN KLASGENOTEN	DIT BEN IK:	MIJN KLAS GENOTEN ZIJN:
De 5 meest genoemde eigen schappen	43 Creatief 41 Actief 24 Nauwkeurig 24 Verantwoordelijk 21 Doorzettend	Actief 38 Creatief 33 Nieuwsgierig 31 Geduldig 20 Doorzettend 17	38 Lief 31 Goedhartig 28 Sociaal 25 Zorgzaam 25 Behulpzaam	Sociaal 35 Samenwerkend 33 Flexibel 20 Motiverend 19 Lief 19	42 Respectvol 34 Spontaan 25 Zelfstandig 25 Zelfverzekerd 21 Energiek	Spontaan 32 Energiek 29 Eerlijk 28 Zelfverzekerd 25 Respectvol 22 Oprecht 19
Eigen schappen die maximaal 3 keer zijn genoemd	3 Onverstoorbaar 3 Bekwaam 1 Initiatiefrijk 1 Veerkrachtig 1 Vlijtig 1 Toegewijd 0 Volhardend	Initiatiefrijk 3 Onverstoorbaar 3 Gedisciplineerd 2 Vlijtig 2 Volhardend 1 Toegewijd 0	3 Dienstbaar 1 Solidair 1 Vergevingsgezind 1 Empathisch 0 Mededogen	Vrijgevig 3 Dienstbaar 3 Solidair 2 Mededogen 2 Empathisch 2 Vergevingsgezind 0	3 Bescheiden 3 Beheerst 0 Autonom 0 Gemoedelijk 0 Integer	Tactvol 3 Integer 3 Bedachtzaam 3 Verantwoordelijk 1 Autonom 0

Tabel 17: Zelfbeeld van de leerling en beeld van de klas vanuit perspectief van de leerling.

Samenvatting van de frequentietabellen.

Eigenschappen die leerlingen bij zichzelf *en* in de klas herkennen zijn creatief, actief, doorzettend, lief, goedhartig, sociaal, respectvol, spontaan, zelfverzekerd, energiek.

Eigenschappen die leerlingen te weinig bij zichzelf *en* in de klas herkennen zijn onverstoorbaar, initiatiefrijk, vlijtig, toegewijd, volhardend, dienstbaar, solidair, vergevingsgezind, empathisch, mededogen, autonoom en integer.

Enkele kenmerken van karakter en respect zijn aanwezig. Leerlingen hebben een positief zelfbeeld op veel vlakken. Diepere karaktereigenschappen die dichtbij solidariteit (dienstbaar, solidair, vergevingsgezind, empathisch, mededogen, integer) liggen worden minder herkend. Dit kan zijn omdat de leerling deze eigenschappen minder waardeert, minder ziet of dat de leerling bescheiden is over zichzelf en kritisch naar de groep. Het is duidelijk dat de leerlingen zich bevinden in een periode van innerlijke onzekerheid en identiteitsvorming (wat kenmerkend is voor de adolescentie). In de derde rij van de tabel (*eigenschappen die maximaal drie keren genoemd zijn*) is te zien welke eigenschappen voor de identiteitsvorming extra aandacht nodig hebben. De basis voor identiteitsvorming en solidariteit op het MLO is aanwezig maar nog niet sterk ontwikkeld.

De samenvatting van de frequentietabellen wordt, naast de volledige frequentietabellen, toegevoegd in de eerste kolom van tabel 2: Karakter en respect (zie voorbeeld hiernaast).

The screenshot shows a table with the following structure:

- MIJN KARAKTER EN RESPECT NAAR VERDE OP HET MLO**
- Probleem situatie op het MLO:** De leerlingen NIJ.
- Karakter en respect: Eigenaardigheden van leerlingen:** A grid of data.
- Kenmerken van persoonlijkheid:** Beschrijft: Het is kenmerkend voor leerlingen om zichzelf te zien als een persoon met een sterke persoonlijkheid. Het is kenmerkend voor leerlingen om zichzelf te zien als een persoon met een sterke persoonlijkheid.
- Harmonische samenwerking:**
- Naar een andere wereld:**
- Waarheid:**

5.5. ELEVATOR PITCH

Opvallend is het verschil in invalshoek tussen medewerkers en leerlingen bij het beantwoorden van de vraag “Wat kan de school doen om solidariteit onder de leerlingen te versterken?” Leerlingen noemen concrete wensen om de binding te versterken en docenten benaderen het vanuit een ander perspectief: pedagogie, beleid (regels) en onderwijs.

Volgens medewerkers is de binding tussen leerlingen onderdeel van persoonlijke en pedagogische ontwikkeling en de medewerkers moeten voorleven en aandacht geven aan leerlingen. Solidariteit moet worden opgenomen in leerprogramma's en de school moet faciliteren, begeleiden en sturen (bijvoorbeeld door groepswork, structuur, lessen en samenwerkingsvormen).

Leerlingen blijken goed te kunnen reflecteren op hun sociale relaties en hebben de vraag vooral beantwoord vanuit hun eigen behoefte aan respect en autonomie waarbij ze zelf de regie houden. De leerlingen willen zelf aan het stuur zitten en hebben er vertrouwen in dat het goed komt (*“help ons het zelf te doen”*). Zij hebben vertrouwen in elkaar en zullen tijdens het sociaal leren vanzelf de controle van de fout tegenkomen. Zij willen vrijheid, maar toch binnen bepaalde grenzen (*vrijheid in gebondenheid, verbondenheid en geborgenheid*) om te leren van en met elkaar. Leerlingen willen meer ruimte en tijd voor ontmoeting, samenwerking en spel buiten de lessen. Zij willen solidariteit ontwikkelen op hun eigen, laagdrempelige, informele, speelse manier, binnen en buiten school. *Onnodige tussenkomst van volwassenen moet worden vermeden (Montessori, z.d.)*.

Volgens leerlingen hoeft de bemoeienis van de school niet formeel te zijn maar mag wel worden gefaciliteerd en ondersteund. Leerlingen voelen zich zelf verantwoordelijk voor hun sociale banden en in zekere mate tonen ze een vertrouwen in elkaar. De leerlingen willen vertrouwen, aandacht en een luisterend oor van de medewerkers. Medewerkers worden gewaardeerd als belangrijke gesprekspartners die dicht bij ze staan en een binding met ze hebben, met wie zij kunnen sparren over onderwerpen. Een toezien oog (maar niet bepalend en sturend), een luisterend oor en erkenning van hun gevoelens en gedachten (voor het geval zij dat wel nodig hebben) en erkenning en begrip voor wie zij zijn als mens en tiener, worden gewaardeerd.

5.6. SAMENVATTING

In deze paragraaf vat ik de deelanalyses van paragraaf 5.1 tot en met 5.4 samen.

Enkele bouwstenen voor karaktervorming en respect zijn wel aanwezig bij de leerlingen, maar nog niet duidelijk zichtbaar voor elkaar. Het is duidelijk dat het innerlijke kompas en de identiteitsvorming van de leerlingen nog in ontwikkeling zijn: de leerlingen herkennen veel kenmerken van karakter en respect (nog) niet bij zichzelf en bij de groep. De door de leerlingen niet herkende eigenschappen op individueel-en op groepsniveau waren wel zichtbaar voor medewerkers en voor de onderzoeker.

Solidariteit is op verschillende niveaus zichtbaar op individueel niveau en op groepsniveau. Over de rol die het MLO kan spelen bij het versterken van de solidariteit hebben medewerkers en leerlingen verschillende invalshoeken. De medewerkers gaan ervan uit dat het aangestuurd kan worden en de leerling schreeuwt: *‘help ons het zelf te doen’*. Leerlingen blijken sociaal en emotioneel intelligent genoeg te zijn om te weten hoe ze willen socialiseren. Zij stellen zich niet afwijzend op voor fouten maken en willen elkaar graag corrigeren. Toch waarderen zij de betrokkenheid van de docent.

Op weg naar volwassenheid is de roep om een veilige omgeving en aandacht hoorbaar, zij willen *vrijheid in gebondenheid, verbondenheid en geborgenheid*.

Na de (kwalitatieve) dataverzameling heb ik de kenmerken van solidariteit naast de bewerkte data gelegd. Zo kon ik nagaan of de kenmerken van solidariteit herkenbaar waren in- en gekoppeld konden worden aan de bewerkte data. In tabel 18 (Solidariteit tussen leerlingen op het MLO) is zichtbaar gemaakt welke kenmerken van solidariteit zichtbaar zijn vanuit de invalshoeken van medewerkers, leerlingen en de onderzoeker. In deze tabel is zichtbaar dat alle kenmerken van solidariteit zichtbaar zijn (voor de ene partij meer dan voor de andere partij) en dat de meeste kenmerken ook aandachtspunten hebben.

SOLIDARITEIT TUSSEN LEERLINGEN OP HET MLO WELKE KENMERKEN ZIJN ZICHTBAAR AANWEZIG?						
KENMERKEN VAN SOLIDARITEIT	INZICHTEN VOLGENS:					
	MEDEWERKERS		LEERLINGEN		ONDERZOEKER	
	Aanwezig	Aandachtspunt	Aanwezig	Aandachtspunt	Aanwezig	Aandachtspunt
Groepsidentificatie	✓	✓	✓		✓	✓
Saamhorigheidsgevoelens	✓	✓	✓	✓	✓	
Communicatie	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Vertrouwen	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Gedeelde normen, waarden	✓	✓	✓		✓	✓
Empathie	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Collectieve ervaringen	✓		✓	✓	✓	
Gemeenschappelijke identiteit	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Gedeelde belangen en doelen	✓	✓	✓		✓	✓
Sociale cohesie	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Samenwerkend leren	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Leerling participatie	✓		✓		✓	✓
Vrijheid in evenwicht met respect voor mensen	✓	✓	✓	✓	✓	✓

tabel 18: solidariteit tussen leerlingen op het MLO.

Deze tabel zal als volgt worden opgenomen in de tweede kolom van tabel 2:

6. CONCLUSIES

FROM EDUCATION TO PEACE

Uit het onderzoek is gebleken dat de bouwstenen van solidariteit (karakter en respect) deels aanwezig zijn op het MLO, maar nog niet optimaal ontwikkeld. De kenmerken van solidariteit zijn wel zichtbaar, maar er zijn ook aandachtspunten. Solidariteit ontwaakt op het MLO en wij wandelen via karakter, respect en solidariteit rustig op de route naar wereldvrede.

Leerlingen hebben nog geen duidelijk inzicht in de (kenmerken) van hun eigen identiteit en de identiteit van hun klasgenoten. Dit past bij de levensfase van de leerlingen (de adolescentie), waarin de leerlingen op zoek zijn naar zichzelf en hun innerlijke kompas en identiteit ontwikkelen. Zij worden zich tijdens hun groeiproces steeds meer bewust van wie ze zijn en krijgen steeds meer inzicht in zichzelf. Onderbelichte eigenschappen (die de leerlingen niet herkennen bij zichzelf of de groep) waren door medewerkers en de onderzoeker wel waargenomen op individueel niveau en op groepsniveau.

De kenmerken van solidariteit tussen leerlingen op het MLO zijn wel zichtbaar maar nog niet volgroeid op alle niveaus, bijvoorbeeld tussen groepen.

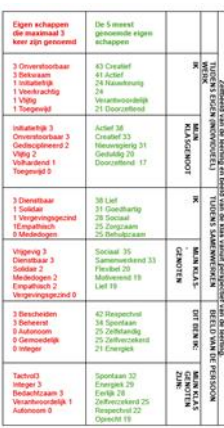

Leerlingen hebben zelf concrete ideeën hoe zij de solidariteit tussen leerlingen kunnen versterken en willen zelf aan het stuur zitten (*“help ons het zelf te doen”*), terwijl zij het contact met docenten op prijs stellen.

Docenten zijn (te)veel gericht op het leren aan leerlingen vanuit onderwijsprogramma's. De waarnemingen van Maria Montessori (uit het verleden) lijken nu nog te gelden: de docent heeft zijn eigen rol en het kind niet volledig begrepen en is daardoor verhinderd om de behoeften van het kind te zien.

De onderwijsvisie van het MLO sluit niet aan bij het montessoriaanse gedachtegoed voor de levensfase van de adolescenten: er is geen beleid geschreven vanuit de psychologische-, sociale- en morele invalshoek volgens de morele filosofie van Maria Montessori.

In tabel 19 (MLO op weg naar vrede) is de huidige situatie op het MLO zichtbaar gemaakt. In de eerste kolom zijn de kenmerken van karakter en solidariteit te zien. De groen gekleurde kenmerken zijn vaak herkend door de leerlingen en de rood gekleurde kenmerken zijn weinig of niet herkend. In de tweede kolom (Solidariteit) zijn de kenmerken van solidariteit in kaart gebracht. De kenmerken met groene vinkjes zijn tijdens de kwalitatieve data waargenomen. De kenmerken met rode vinkjes zijn aandachtspunten. Het goede nieuws is dat alle kenmerken (in verschillende vormen) aanwezig zijn. Bijna alle kenmerken hebben ook aandachtspunten. Solidariteit is op meerdere vlakken nog niet optimaal ontwikkeld. In de derde kolom is een lichte oriëntatie gedaan op de kansen (een opstap naar de gewenste situatie), door vanuit de invalshoeken van medewerkers, leerlingen en onderzoeker te beschrijven welke rol de school kan spelen in het versterken van solidariteit tussen leerlingen.

MLO op weg naar vrede

Huidige situatie op het MLO De leerlingen NU		Versterken van solidariteit (lichte oriëntatie richting vervolg onderzoek)	Gewenste situatie op het MLO (Norm volgens Maria Montessori)	Toekomst van de leerlingen
<p>Karakter en respect</p> <p>Resultaten van enquêtes: zichtbare en voelbare kenmerken Karakter en respect</p> 	<p style="text-align: center;">Solidariteit</p> <p>Resultaten: Welke kenmerken van solidariteit zijn zichtbaar en voelbaar aanwezig volgens invalshoeken van medewerkers, leerlingen en observator?</p> 	<p>Volgens medewerkers: Pedagogisch en didactisch Leerprogramma's Voorbereide omgeving Opleiding medewerkers</p> <p>Volgens leerlingen: "Laat het ons zelf doen" Faciliteren Meer ruimte en tijd Nabijheid en empathie van medewerkers</p> <p>Volgens onderzoeker: Beleid aanvullen met morele filosofie van Maria Montessori gericht op adolescenten Identiteitsvorming en solidariteit en collectieve identiteit Innovatie en interventie</p>	<p style="text-align: center;">Solidariteit</p> <p>Kenmerken: Groepsidentificatie Saamhorigheidsgevoelens</p> <p style="text-align: center;">Communicatie Vertrouwen Gedeelde normen waarden Empathie Collectieve ervaringen, Gemeenschappelijke identiteit, Gedeelde belangen en doelen, Sociale cohesie, Samenwerkend leren, Leerling participatie Vrijheid, in evenwicht met respect voor mensen</p> <p>Te bereiken door: Vieren van successen Leiderschap Verantwoordelijkheid delen Positieve groepsdynamiek Groepswerk en samenwerking Discussies over waarden</p>	<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">Harmonieuze samenleving</p> <p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">Naar een nieuwe wereld</p> <p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">Vrede</p>

Tabel 19: MLO op weg naar vrede.

7. AANBEVELINGEN EN SUGGESTIES VOOR VERDER ONDERZOEK

De bouwstenen van solidariteit zijn aanwezig, maar nog niet voldoende ontwikkeld. De kenmerken van solidariteit zijn wel zichtbaar, maar er zijn ook aandachtspunten.

Een cultuuromslag op het MLO is nodig: van het sturen naar het loslaten en van het zelf bedenken door de docenten naar het laten bedenken door de leerlingen (*“het kind is de leraar”*). Van het doen voor de leerlingen naar het helpen om het zelf en samen te doen (*“help ons het zelf te doen”*).

De school kan faciliteren in plaats van sturen en tijd, ruimte en een voorbereide sociale omgeving (met normatieve kaders) aanbieden zodat de leerlingen zelf kunnen werken aan een collectieve identiteit en solidariteit. De school als sociale werkplaats kan meer momenten creëren waarin verschillende groepen samenkomen voor socialisatie en experimenterend leren door actieve participatie. De school zou de sociale interactie niet moeten bepalen, maar faciliteren of ondersteunen als dat nodig is (*“Help ons het zelf te doen”*). Wij kunnen uitnodigen, suggesties geven, aanbieden, leiden, maar wij moeten altijd in het oog houden dat de adolescent zelf het geheim van zijn eigen ontwikkeling in handen heeft (*Stephenson, 2017*).

Medewerkers moeten vertrouwen (in de ontwikkeling van het kind) en oprechte interesse hebben in de leerlingen en zich tussen de leerlingen begeven. Dan zal het horen van de boodschappen en de roep om aandacht duidelijker worden (*Tamaney, 2007*). Docenten moeten zich niet te strak houden aan regels en leerprogramma's maar mindfull observeren en het kind volgen (*Stephenson, 2017*) om een beter inzicht te krijgen in de behoeften van het kind. Als je het zelf niet kan zien, laat je omringen door zij die het wel zien (*Tamaney, 2007*). De werkelijke wisselwerking tussen docenten en leerlingen zal plaatsvinden als er door beide echt geluisterd, geobserveerd en begrepen wordt (*Krishnamurti, 1989*). De houding van de docent zou moeten veranderen naar het zoeken wat verborgen ligt in de ziel van het kind (*Montessori, 2021*).

Medewerkers moeten voorleven en het goede voorbeeld geven (door bijvoorbeeld zichtbare collegialiteit). Zij moeten blijven investeren in groepsvorming, zowel binnen als buiten de lessen. Coöperatieve werkvormen en een voorbereide (fysieke en sociale) omgeving stimuleren goede samenwerking tussen leerlingen. Oefenen in een groep is belangrijk om elkaar te leren kennen en op een goede manier met elkaar te kunnen samenwerken en communiceren (*Jolles, 2016*).

De adolescent moet de mogelijkheid krijgen om zich in vrijheid te ontwikkelen. De voorbereide omgeving moet niet alleen materieel zijn, maar ook sociaal (*Montessori, 1941*). De school kan op een informele manier kennis op het gebied van cultuur en diversiteit stimuleren bijvoorbeeld door kennismaking met elkaar (tussen de groepen) en gezamenlijke activiteiten (klas overstijgende maatschappelijke thema's).

Het MLO zou een rol kunnen spelen in het ontwikkelen van de identiteitsvorming en het innerlijke kompas van de leerlingen door het expliciet op te nemen in het beleid. Bij het formuleren van beleid op het gebied van solidariteit moet er rekening worden gehouden met de verschillende invalshoeken van de medewerkers en de leerlingen, in het bijzonder de adviezen die de leerlingen hebben gegeven vanuit hun behoefte, gevoel en beleving (*“het kind is de meester”*).

Dit praktijkonderzoek biedt een gefundeerde basis en voldoende ingrediënten voor vervolgonderzoek en innovatie, aanvullen of herschrijven van het beleid voor onderwijs voor adolescenten, met een focus op identiteitsvorming (karakter, respect), solidariteit en morele vorming. Ik beveel aan om dit onderzoek in gepaste vorm te herhalen op de andere scholen van het MSA, zodat de verschillen in de ontwaking van solidariteit zichtbaar worden.

Interventies en innovatie op het gebied van identiteitsvorming, collectieve identiteit en solidariteit zijn laagdrempelig haalbaar en zou in een vervolgonderzoek kunnen worden onderzocht, waarin de overige MSA scholen worden meegenomen. Het MLO zou kunnen overwegen om op korte termijn de missie en visie van de school op het gebied van solidariteit te (her)schrijven, aan te sluiten bij de morele filosofie voor adolescenten en concrete handvatten te ontwikkelen voor de morele vorming van adolescenten in een omgeving die aansluit bij de ontwikkeling.

LITERATUUR

Montessori literatuur:

- De Stefano, C. (2020). *Maria Montessori*. Karakter.
- Frierson, P. R. (2024). *The Moral Philosophy of Maria Montessori: Agency and Ethical Life*.
- Lillard, A. S. (2017). *Montessori: The Science Behind the Genius*. Oxford University Press.
- McTamaney, C., EdD. (2007). *The Tao of Montessori: Reflections on Compassionate Teaching*. iUniverse.
- Montessori, M. (1972). *Education and Peace*.
- Montessori, M. (1941). *Door het kind naar een nieuwe wereld*. Nederlandse Montessori Vereniging.
- Montessori, M. (z.d.). *From childhood to adolescence* (Vol. 12). Montessori-Pierson Publishing Company.
- Montessori, M. (2021). *Het geheim van het kinderleven*.
- Montessori, M. (2016). *De methode: de ontdekking van het kind*.
- Montessori, M. (1989). *The Formation of Man*.
- Montessori, M. (2011). *The absorbent mind*. CreateSpace.
- Montessori, M. (1973). *From Childhood to Adolescence: Including Erdkinder and The Function of the University*. Schocken Books Incorporated.
- Montessori, M. (2007). *The Montessori Series: To educate the human potential*.
- Stephenson, S. M. (2017). *Montessori and Mindfulness*.

Overige literatuur:

- Bregman, R. (2023). *De meeste mensen deugen: een nieuwe geschiedenis van de mens*.
- Erikson, T. (2025). *Omringd door idioten*. HarperCollins.
- Hadioui, I. E. (2022). *Grip op de mini-samenleving: over de zoektocht van leerlingen en*

professionals naar gelijke kansen in een stedelijke schoolcultuur.

Jolles, J. (2016). *Het tienerbrein: over de adolescent tussen biologie en omgeving.*

Amsterdam University Press.

Krishnamurti: Over opvoeding: Vol. derde druk 1989 (3de editie). (1989). Ankh-Hermes bv.

Lafaille, J. (1996). *Montessori en haar revolutie der waarden.*

Websites:

Spierts, M. (2025, 28 juni). *Sociale vraagstukken.* Sociale Vraagstukken.

<https://socialevraagstukken.nl/>

Van Dale | Taaloplossingen voor elk niveau. (z.d.). Van Dale. <https://vandale.nl/>

De Brouwer, J., Klaver, L., & Van Der Zee, S. (2022). Montessori en burgerschapsonderwijs:

Balanceren tussen toerusten en ruimte geven. In *Saxion eBooks.*

<https://doi.org/10.14261/montessori-en-burgerschap-de-brouwer-klaver-van-der-zee-2022.pdf>

De invloed en effecten van sociale samenhang. (2008). In [https://www.verwey-](https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/de-invloed-en-effecten-van-sociale-samenhang/)

[jonker.nl/publicatie/de-invloed-en-effecten-van-sociale-samenhang/](https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/de-invloed-en-effecten-van-sociale-samenhang/). Verwey en Jonker.

Samenleven in de toekomst: Een verkenning naar sociale cohesie bij een veranderende

bevolkingssamenstelling. (2024). In

<https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2024/12/10/samenleven-in-de-toekomst>. Sociaal en

Cultureel Planbureau.

Montessori Lyceum Oostpoort – Montessori Lyceum Oostpoort. (z.d.). <https://oostpoort.nl/>

Msadmin. (2025d, augustus 24). *Home.* Montessori Scholengemeenschap Amsterdam.

<https://msa.nl/>

BIJLAGE

BIJLAGE 1: KENMERKEN VAN KARAKTER EN RESPECT

Gedisciplineerd	Zachtaardig	Nuchter
Inspirerend	Attent	Vastberaden
Onverstoorbaar	Vrijgevig	Autonoom
Verantwoordelijk	Sympathiek	Gemoedelijk
Doorzettend	Betrokken	Integer
Creatief	Verdraagzaam	Respectvol
Nieuwsgierig	Harmonisch	Spontaan
Geduldig	Verbonden	Zelfstandig
Bekwaam	Dienstbaar	Zelfverzekerd
Initiatiefrijk	Solidair	Energiek
Nauwkeurig	Vergevingsgezind	Vreedzaam
Zorgvuldig	Empathisch	Zelfbewust
Krachtig	Mededogen	Moedig
Geconcentreerd	Lief	Onafhankelijk
Veerkrachtig	Hulpvaardig	Optimistisch
Vlijtig	Meewerkend	Bedachtzaam
Toegewijd	Goedhartig	Bescheiden
Volhardend	Sociaal	Betrouwbaar
Actief	Zorgzaam	Oprecht
Praktisch	Behulpzaam	Weerbaar
Leergierig	Samenwerkend	Beheerst
Ordelijk	Flexibel	Verantwoordelijk
Gepassioneerd	Motiverend	Eerlijk
Werklustig	Meelevend	Tactvol

BIJLAGE 2: INTERVIEWS MET MEDEWERKERS VAN HET MLO

Interviews met medewerkers van het MLO

Interviews docenten

Docent: **klas:** **vak:**

-Wat versta je onder solidariteit in de klas?

INPUT:

-Hoe draag jij als docent bij om de solidariteit in de groep te vergroten?

OUT: Wat zie je/ voel je in deze groep?

-Beschrijf de solidariteit onder de leerlingen.

-Welke factoren dragen bij tot solidariteit in deze groep.

-Wat zou er verbeterd kunnen worden aan solidariteit op het MLO?

BIJLAGE 3: LEIDRAAD KLASSENGESPREEK

Klassengesprek

Doel van het gesprek.

Uitleg over solidariteit.

Gesprek met de klas: hoe gaan zij met elkaar om, wat is hun inbreng en wat zien en voelen zij terug in hun klas.

Uitleg over de woorden en bouwstenen die horen bij solidariteit.

Invullen van de enquêtes.

Reflectie.

Afsluiting en dank.

BIJLAGE 4: ENQUETE OVER SOLIDARITEIT

TITEL: SOLIDARITEIT IN DE GROEP

1.Ik krijg weleens hulp van klasgenoten	JA	NEE
2.Ik voel mij gesteund door klasgenoten	JA	NEE
3.Ik voel mij begrepen door klasgenoten	JA	NEE
4.Leerlingen benaderen mij met respect	JA	NEE
5.Ik werk graag samen met mijn klasgenoten	JA	NEE
6.Leerlingen nemen verantwoordelijkheid voor elkaar	JA	NEE
7.Leerlingen geven elkaar weleens complimenten	JA	NEE
8.Wij hebben weleens iets samen te vieren	JA	NEE
9.De band in deze groep is hecht	JA	NEE

Vergroten solidariteit

- In welke situaties zouden leerlingen (meer) solidair kunnen zijn?
- Welke ideeën heb jij om de solidariteit in de klas te versterken?
- Hoe kan je school/ docent helpen om solidariteit in jouw klas te versterken?

BIJLAGE 5: TURFLIJST: ZELFBEELD

TIJDENS EIGEN WERK	TIJDENS SAMENWERKEN	DIT BEN IK:
Gedisciplineerd	Zachtaardig	Nuchter
Inspirerend	Attent	Vastberaden
Onverstoorbaar	Vrijgevig	Autonoom
Verantwoordelijk	Sympathiek	Gemoedelijk
Doorzettend	Betrokken	Integer
Creatief	Verdraagzaam	Respectvol
Nieuwsgierig	Harmonisch	Spontaan
Geduldig	Verbonden	Zelfstandig
Bekwaam	Dienstbaar	Zelfverzekerd
Initiatiefrijk	Solidair	Energiek
Nauwkeurig	Vergevingsgezind	Vreedzaam
Zorgvuldig	Empathisch	Zelfbewust
Krachtig	Mededogen	Moedig
Geconcentreerd	Lief	Onafhankelijk
Veerkrachtig	Hulpvaardig	Optimistisch
Vlijtig	Meewerkend	Bedachtzaam
Toegewijd	Goedhartig	Bescheiden
Volhardend	Sociaal	Betrouwbaar
Actief	Zorgzaam	Oprecht
Praktisch	Behulpzaam	Weerbaar
Leergierig	Samenwerkend	Beheerst
Ordelijk	Flexibel	Verantwoordelijk
Gepassioneerd	Motiverend	Eerlijk
Werklustig	Meelevend	Tactvol

BIJLAGE 6: TURFLIJST: DE KLAS

MIJN KLASGENOTEN TIJDENS EIGEN WERK	MIJN KLASGENOTEN TIJDENS SAMENWERKEN	MIJN KLASGENOTEN ZIJN:
Gedisciplineerd	Zachtaardig	Nuchter
Inspirerend	Attent	Vastberaden
Onverstoorbaar	Vrijgevig	Autonoom
Verantwoordelijk	Sympathiek	Gemoedelijk
Doorzettend	Betrokken	Integer
Creatief	Verdraagzaam	Respectvol
Nieuwsgierig	Harmonisch	Spontaan
Geduldig	Verbonden	Zelfstandig
Bekwaam	Dienstbaar	Zelfverzekerd
Initiatiefrijk	Solidair	Energiek
Nauwkeurig	Vergevingsgezind	Vreedzaam
Zorgvuldig	Empathisch	Zelfbewust
Krachtig	Mededogen	Moedig
Geconcentreerd	Lief	Onafhankelijk
Veerkrachtig	Hulpvaardig	Optimistisch
Vlijtig	Meewerkend	Bedachtzaam
Toegewijd	Goedhartig	Bescheiden
Volhardend	Sociaal	Betrouwbaar
Actief	Zorgzaam	Oprecht
Praktisch	Behulpzaam	Weerbaar
Leergierig	Samenwerkend	Beheerst
Ordelijk	Flexibel	Verantwoordelijk
Gepassioneerd	Motiverend	Eerlijk
Werklustig	Meelevend	Tactvol

BIJLAGE 7: VERSLAGEN VAN INTERVIEWS EN OBSERVATIES.

1. Verslagen van de interviews met medewerkers van het MLO.
2. Verslagen van de observaties in klassen, in de aula en bij de kantine.

Deze bijlage is opvraagbaar bij de onderzoeker.

De onderzoeker heeft ervoor gekozen om deze bijlage niet toe te voegen aan het verslag, omdat de lezer uit de tekst zou kunnen afleiden wie de geïnterviewde en geobserveerde personen en klassen zijn. Vanwege privacy van de respondenten kan de lezer deze bijlage opvragen bij de onderzoeker.

BIJLAGE 8: SOLIDARITEIT IN DE GROEP

	JA	NEE
1.Ik krijg weleens hulp van klasgenoten	47	8
2.Ik voel mij gesteund door klasgenoten	35	20
3.Ik voel mij begrepen door klasgenoten	33	22
4.Leerlingen benaderen mij met respect	40	15
5.Ik werk graag samen met mijn klasgenoten	40	15
6.Leerlingen nemen verantwoordelijkheid voor elkaar	30	25
7.Leerlingen geven elkaar weleens complimenten	36	19
8.Wij hebben weleens iets samen te vieren	17	38
9.De band in deze groep is hecht	28	27

BIJLAGE 9: FREQUENTIETABEL: ZELFBEELD VAN DE LEERLING.

Eigenschappen van de leerlingen: Welke eigenschappen herkennen de leerlingen bij zichzelf?

TIJDENS EIGEN WERK	TIJDENS SAMENWERKEN	DIT BEN IK:
43 Creatief	38 Lief	42 Respectvol
41 Actief	31 Goedhartig	34 Spontaan
24 Nauwkeurig	28 Sociaal	25 Zelfstandig
24 Verantwoordelijk	25 Zorgzaam	25 Zelfverzekerd
21 Doorzettend	25 Behulpzaam	21 Energiek
20 Nieuwsgierig	21 Samenwerkend	19 Vreedzaam
17 Geduldig	17 Flexibel	18 Zelfbewust
17 Zorgvuldig	15 Motiverend	17 Moedig
16 Krachtig	13 Hulpvaardig	15 Verantwoordelijk
16 Geconcentreerd	13 Meewerkend	15 Eerlijk
13 Praktisch	8 Vrijgevig	14 Betrouwbaar
9 Leergierig	8 Sympathiek	10 Oprecht
8 Ordelijk	7 Betrokken	8 Weerbaar
8 Gepassioneerd	7 Meelevend	7 Tactvol
5 Werklustig	7 Zachtaardig	5 Nuchter
5 Gedisciplineerd	5 Attent	4 Vastberaden
4 Inspirerend	4 Verdraagzaam	3 Onafhankelijk
3 Onverstoorbaar	4 Harmonisch	3 Optimistisch
3 Bekwaam	3 Verbonden	3 Bedachtzaam
1 Initiatiefrijk	3 Dienstbaar	3 Bescheiden
1 Veerkrachtig	1 Solidair	3 Beheerst
1 Vlijtig	1 Vergevingsgezind	0 Autonoom
1 Toegewijd	1 Empathisch	0 Gemoedelijk
0 Volhardend	0 Mededogen	0 Integer

BIJLAGE 10: FREQUENTIETABEL: DE KLAS.

Wat zien en voelen de leerlingen in hun eigen klas

TIJDENS INDIVIDUEEL WERK	TIJDENS SAMENWERKEN	MIJN KLASGENOTEN ZIJN:
Actief 38	Sociaal 35	Spontaan 32
Creatief 33	Samenwerkend 33	Energiek 29
Nieuwsgierig 31	Flexibel 20	Eerlijk 28
Geduldig 20	Motiverend 19	Zelfverzekerd 25
Doorzettend 17	Lief 19	Respectvol 22
Krachtig 15	Betrokken 18	Oprecht 19
Verantwoordelijk 12	Goedhartig 16	Zelfstandig 16
Nauwkeurig 11	Behulpzaam 14	Zelfbewust 14
Inspirerend 11	Verbonden 13	Moedig 10
Praktisch 10	Meewerkend 13	Betrouwbaar 10
Geconcentreerd 10	Hulpvaardig 12	Weerbaar 9
Gepassioneerd 8	Attent 9	Nuchter 7
Zorgvuldig 8	Meelevend 8	Bescheiden 5
Leergierig 6	Zorgzaam 7	Beheerst 5
Werklustig 6	Verdraagzaam 5	Onafhankelijk 5
Veerkrachtig 5	Harmonisch 5	Vastberaden 4
Bekwaam 5	Zachtaardig 5	Gemoedelijk 4
Ordelijk 5	Sympathiek 5	Vreedzaam 4
Initiatiefrijk 3	Vrijgevig 3	Optimistisch 4
Onverstoorbaar 3	Dienstbaar 3	Tactvol 3
Gedisciplineerd 2	Solidair 2	Integer 3
Vlijtig 2	Mededogen 2	Bedachtzaam 3
Volhardend 1	Empathisch 2	Verantwoordelijk 1
Toegewijd 0	Vergevingsgezind 0	Autonoom 0

BIJLAGE 11: DE MEDEWERKERS OVER SOLIDARITEIT

De medewerkers hebben tijdens de elevator pitch antwoord gegeven op de vraag: wat zou de school kunnen doen om de solidariteit onder leerlingen te vergroten? De medewerkers hebben als volgt geantwoord:

Telefoonbeleid handhaven.

Investeren in psychosociale ontwikkeling van de leerling.

Investeren in identiteitsontwikkeling van de leerling.

De leerlingen leren om van zichzelf te houden.

Zelf het voorbeeld geven door solidariteit onder docenten zichtbaar te maken.

Meer samenwerkingsvormen gebruiken in een les.

Leerlingen buiten lestijd vrijwillig helpen met schoolwerk.

Faciliteiten voor groepswork van leerlingen.

Meer positieve aandacht geven aan leerlingen buiten de les, bijvoorbeeld in de gangen.

Mindfulness introduceren in de lessen.

Leerlingen moeten de gelegenheid krijgen om kennis te maken met elkaars cultuur.

Nieuwe docenten moeten de doelgroepen leren kennen.

Extra programma's voor binding inlassen wanneer een schakelklas en een reguliere klas bij elkaar komen (3^e klassen).

Workshops sociaal gedrag voor leerlingen en medewerkers.

Een voorbereide omgeving creëren waarin leerlingen vanuit vrijheid in gebondenheid kunnen samenwerken, verantwoordelijkheid nemen en elkaars verschillen leren waarderen.

Leerlingen onderzoek laten doen naar solidariteit.

Leerlingen concrete bewustwordingsacties laten ontwikkelen.

BIJLAGE 12: DE LEERLINGEN OVER SOLIDARITEIT

De leerlingen hebben tijdens de elevator pitch antwoord gegeven op de vraag: wat zou de school kunnen doen om de solidariteit onder leerlingen te vergroten? De leerlingen hebben als volgt geantwoord:

Wij willen dat ELKE docent tijdens de les eventjes met ons praat over deze dingen.

De school hoeft niets te doen om ons te helpen met sociaal zijn. Wij moeten het zelf doen. Wij met elkaar.

Het is niet erg als we ruzie maken. Later komt het wel goed. We zijn verstandig genoeg.

Soms lukt het niet met elkaar. Dan willen we ook even van de juf horen wat zij ervan zegt.

Hij is lastig. Maar ik weet dat hij het niet zo meent.

Nee, ik heb nooit hulp gehad van mijn klasgenoten. Maar ik weet dat zij mij wel gaan helpen als ik dat nodig heb.

Als hij (leerling die liever alleen wilt zijn) wilt dat wij met hem gaan praten dan doen we dat.

Juf, wat gaat er gebeuren na uw onderzoek over solidariteit?

Denkt u dat wij nog solidair met elkaar zullen zijn als wij niet meer op deze school zijn?

De school hoeft niets te doen, het is een doel voor de leerlingen.

Ik ben al sociaal genoeg op mijn eigen manier.

Een mooie ruimte maken om samen te leren.

Meer activiteiten buiten school.

Lange pauzes en minder lessen.

Meer soorten spellen om met elkaar te spelen, ook voor de meisjes die niet veel bewegen.

Alle mogelijkheden voor sociaal zijn weghalen, dan worden leerlingen zelf creatief.

Sport en spel met andere klassen.

Met de hele school naar een ander land.

Roken toestaan dan komen verschillende leerlingen bij elkaar al kennen ze elkaar niet.

Wij willen minder les en langer pauze dan kunnen we met elkaar praten.

Docenten moeten aardig zijn tegen ons.

Samen spelletjes doen.

Meer mentorruutjes zodat iemand ons begrijpt.

Een mooie ruimte maken voor huiswerk in een groep.

Klassen mixen bij activiteiten.

Klassen combineren bij buitenschoolse activiteiten.

In groepen samen Amsterdam ontdekken (nieuwe leerlingen ISK).

In groepen praten over discriminatie en online pesten.

Wij willen onze telefoon gebruiken dan kunnen we weten wat onze vrienden doen.

Aan leerlingen vragen 'hoe gaat het' want je weet niet of ze blij zijn vandaag.